

ગાંધીમાર્ગ

લેખક :
પુરાતન ખુચ

હરિજન આશ્રમ
સાબરમતી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૭૩૬૦

કિંમત ૦-૮-૦

ગ્રંથનામ ગાંધીમાર્ગ

વર્ગિક ૭૨,

ગાંધીમાર્ગ

લેખક :
પુરાતન જુચ

હરિજન આશ્રમ
સાબરમતી

મુખ્ય વિક્રેતા
બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કું.
ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૭૩૬૦

પ્રથમ આવૃત્તિ

૧૯૪૯

પ્રત ૧૦૦૦

આઠ આના.

નિવેદન

ગાંધી રાષ્ટ્રીય સ્મારક નિધિમાં સહુએ યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપ્યો. ગાંધીજીની પાસે વીસ વરસ રહ્યા પછી અને આશ્રમ જીવનનો અનુભવ લીધા પછી મને એ ફાળામાં આ નાનું પુસ્તક સમર્પણ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે. નિત્ય સવાર સાંજ ગાંધીજી સાયરમતી આશ્રમમાં જે રથાને ખેસીને પ્રાર્થના કરતા હતા ત્યાં નિયમિત ખેસતાં આપુનાં ફેટલાંએ કથનો ગુંજ રહે છે. એવી શાંત પળોમાં આપુજીનું સ્મરણ કરીને જે કાંઈ વિચારો આવ્યા તેમાંના વણા તો પ્રસંગોપાત છપાયા છે. ફેટલા અપ્રગટ છે. તે અહીં પુસ્તક આકારે રજુ કર્યા છે.

‘ગાંધીમાર્ગ’ એવું આ પુસ્તકનું નામ વાંચીને કદાચ કોઈને થશે કે ગાંધીમાર્ગનું વૈજ્ઞાનિક રીતે નિરૂપણ કરીને અહીં તેનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું હશે. પરંતુ મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે એવું મેં કાંઈ જ નથી ક્યું. છેલ્લાં વીસ વરસથી હરિજનોની સેવાદ્વારા ગાંધીમાર્ગનું યથાશક્તિ અનુસરણ કરવાનો પ્રયાસ મેં કર્યો છે એ દરમિયાન વિવિધ પ્રકારના અનુભવો થયા છે. પરંતુ જે વિચારોના ટેકાથી મારું સેવાકાર્ય વણથબ્યું હતું ચાલ્યું જાય છે તે જાહેર કરું તો કદાચ કોઈક સેવાક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારાં ભાઈ બહેનોને ઉપયોગ થઈ પડશે એમ ધારીને આ પુસ્તક પ્રગટ કરું છું.

ગાંધીજીના અવસાન પછી તેઓને અનુસરનાર પોતાના અનુભવોની આમ અપમે કરી લે અને સેવાનાં નવાં કાર્યો હાથ ધરવા માટે એકબીજા વધારે નિકટ આવે તે જ તેઓ તરફનો સાચો ગાંધી સ્મારક ફાળો ગણાય એવી સમજ પણ આ પ્રકાશનની પાછળ રહેલી છે.

હરિજન આશ્રમ,
સાયરમતી
તા. ૩૦મી જુન '૪૯

}

પુરાતન યુગ

અનુક્રમણિકા

ગાંધીજીએ શું આપ્યું ?...૫
ગાંધીજીના અવસાન પછી....૧૦
આપણી નૈતિક ક્ષીણતા૧૪
નીતિભ્રષ્ટતાનો રોગ૧૬
સ્વેચ્છાપૂર્વકનો ત્યાગ૨૨
ગ્રામ સેવા૨૬
ગરીબોની સેવા૩૮
ગાંધીમાર્ગ શા માટે ?૪૩
મહાત્મો૪૭
વૈષ્ણવજન૪૮

ગાંધીજીએ શું આપ્યું ?

૧

સા. અરમતિનો હરિજન આશ્રમ જેવા આવેલા એક સ્વીસબાઇએ ગાંધીજીનું નિવાસ સ્થાન જોતાં જોતાં મને એકાએક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો ‘ગાંધીએ તમને શું આપ્યું ?’

ઓચિંતા પુછાએલા આ પ્રશ્નનો ઓચિંતો જ ઉત્તર મેં આપ્યો : ‘ગાંધીએ અમને રેંટીયો અને પ્રાર્થના આપ્યાં છે.’

‘એ બંનેનો મેળ તમે કેવી રીતે બેસાડો છો ?’

ગાંધીજીના નિવાસસ્થાનમાં ગોઠવેલી આરસની તકતી ઉપરથી મારી સામે નજર માંડીને સ્વીટ્ઝરલેંડના બાઇએ ફરીથી અંબીરનાથી પૂછ્યું.

‘એ બંને અમારા દેશની સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક છે, રેંટીઆ દ્વારા ગાંધીજીએ અમારું સ્થૂલ દરિદ્ર ટાળવાનો માર્ગ શોધી આપ્યો ને પ્રાર્થનાથી અમારું અધ્યાત્મિક દરિદ્ર ટાળ્યું.’

‘પરંતુ તમારો દેશ તો પ્રથમથી જ ધર્મપ્રધાન છે ને ?’

‘હા એ ખરું છે. પરંતુ અમારો ધર્મ મંદિરો, પુસ્તકો અને રસોડાઓમાં પૂરાઇ ગયો હતો. તેને ગાંધીજીએ જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રમાં આચરવાની રીત પ્રાર્થનાદ્વારા બતાવી છે. અમારે મન રેંટીઆ પર સૂતર કાંતવું એ યજ્ઞ છે, એટલે કે પ્રાર્થના છે. અમે કેવળ આંખો મીંચીને ઇશ્વરનું સ્મરણ કરીએ તેથી ગાંધીજીને સંતોષ ન હતો,’

ગાંધીજીએ તો રેંટીયા પર સૂતર કાંતવાની ક્રિયાને જ યજ્ઞ એટલે કે પ્રાર્થનારૂપ બનાવીને એક સાથે બાહ્ય તેમજ આંતરિક જીવનનો વિકાસ થાય તેવી માનવતાપૂર્ણ ધર્મ આચરવાની રીત અમને બતાવી છે.’

ગાંધીજીના નિવાસ સ્થાન હૃદયકુંજમાં મૂકેલી આરસની તકતી વાંચી લીધા પછી જો ભાઈ ધીમેથી બોલી ઉઠ્યા: ‘આ બુદ્ધનું મહા-ભિનિષ્ક્રમણ શું હતું?’

‘બુદ્ધે દુનિયામાંથી દુઃખનો નાશ કરવા માટે, દુઃખનો ઉપાય શોધી કાઢવા માટે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો તેને મહાભિનિષ્ક્રમણ કહેવામાં આવે છે.’

‘ગાંધીજીએ પણ એ રીતે જ આશ્રમ છોડેલું?’

‘હા, ગાંધીજીએ આ આશ્રમ સન ૧૯૩૦ ના માર્ચની બારમી તારીખે છોડ્યો ને પોતાની સાથે એંશી આશ્રમવાસીઓને લીધા.’

‘તેમાં તમે પણ એક હતા કે?’ સ્ત્રીસભાઈએ વચ્ચે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘હા, મને પણ એ સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું...પછી ગાંધીજીએ એ વખતે એમ જાહેર કર્યું કે હિંદને સ્વરાજ નહીં મળે ત્યાં સુધી હું આશ્રમમાં પગ નહિ મૂકું. એમ કહીને તેઓએ મીઠાના સત્યાગ્રહ માટે દાંડીની યાત્રા આરંભી હતી.’

વાતો કરતાં કરતાં અમે ઉપાસના મંદિર પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં મૂકેલી આરસની તકતી વાંચીને તેમણે થોડીવાર પોતાની આંખો બંધ કરી દીધી.

સવારનો સૂર્ય ઉગી રહેલો હતો. આકાશમાં તેજ પથરાય રહેલું હતું ને પક્ષીઓ આમતેમ ઉડતાં હતાં એ ઉંચા આકાશ સામે જોઈને ધડીભર હું વિચારમાં પડી ગયો: ક્યાં આ સ્ટીટઝરલેંડનો પ્રવાસી ને ક્યાં આ આશ્રમની જૂમિ!

‘ ગાંધીએ માત્ર હિંદને જ નહિ, પરંતુ આખી માનવજાતને સત્ય તથા પ્રેમનો પયગામ આપી દીધો છે. ’ તેમણે પોતાનાં ચક્ષુ ઉઘાડ્યાં ને શાંત ગંભીર સ્વરે એ બોલવા લાગ્યા: ‘ અમે તો એ મહાપુરૂષને જોયા કે સાંભળ્યા પણ નથી. છતાં તેઓનો સંદેશો સાંભળ્યો છે તે ઉપરથી અમને લાગે છે કે આ હરિદાસ, હિંસા ને વેરથી ત્રાસેલી ધરતી ઉપર ગાંધીનો માર્ગ જ માનવીને સાચો માનવ બનાવનારો છે. ગાંધીએ એ વારસો તમને સોંપ્યો છે. હવે તમે એને લાયક બનો એવી મારી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. હું તો દુનિયાના બીજા છેડેના એક નાના પ્રદેશનો રહેવાસી છું. છતાં મારા હૃદયમાં અત્યારે જે શાંત બાવના ધબકી રહી છે તે જ સૂચવે છે કે ગાંધી બલે સ્થૂલ દેહે મરી ગયા હોય; પરંતુ સૂક્ષ્મદેહે તો તેઓ મારા તમારા ને સહુના હૃદયમાં જીવંત જ છે. ’

‘ મને લાગે છે કે ગાંધીજીના અવસાનથી હિંદને સૌથી મોટી ખોટ તો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ગમ્મ છે. ’ ગાંધીજીનું સાબરમતી આશ્રમનું નિવાસથાન જોવા આવેલા એક સહૃદય અંગ્રેજે પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

તેમની સાથે ચાલતાં ચાલતાં મેં કહ્યું: ‘ તમારી વાત સાચી છે. ગાંધીજીના જવાથી અમારી આધ્યાત્મિક નેતાગીરી અમે ગુમાવી છે એ સૌથી મોટી આફત ઉભી થઇ છે. ’

મારી વાતમાં સહમત થઇને, એ અંગ્રેજ સગ્ગન આશ્રમની ભૂમિ ઉપર શાંત નજર ફેરવીને ફરીથી બોલી ઉઠ્યા: ‘...ને ગાંધીના જીવનની ખુશી તો એ હતી કે તેમણે આધ્યાત્મિકતાને જીવનનાં નાનાં મોટાં કાર્યોમાં મૂર્તિમંત કરવાનું નૈતિક જળ દુનિયાના ભૌતિક પ્રવાહમાં ખેંચાઇ રહેલા માનવીને આપી દીધું હતું એમ તમને નથી લાગતું ? ’

અંગ્રેજ ભાઈએ આ પ્રશ્ન પૂછીને મારી સામે જોયું, મેં જણાવ્યું:

‘ ખરું છે. તે સાથે જ ગાંધીજીએ પૂર્વની સંસ્કૃતિ ઉપરની પશ્ચિમના કહેવાતા સુધારાની ચઢાઇને ખાળી રાખવાનો સમર્થ પુરુષાર્થ કર્યો. અમારું જીવન વિષેનું દૃષ્ટિબિંદુ ને તેનું મૂલ્યાંકન બદલવાનો પશ્ચિમે ધણો ધણો પ્રયાસ કર્યો છતાં એક અડગ દિવાદાંડીની માફક ગાંધીજીએ કેટલાંયે ભીષણ તોફાનો ને ઝંઝાવાતો વચ્ચે પણ હિંદી પ્રજાને શાંત માર્ગે દોરવણી આપવામાં સફળતા મેળવી. ’

‘ હા, ને મોટું આશ્ચર્ય તો એ થયું છે કે અંગ્રેજોની સામે સતત લડવા છતાં, અંગ્રેજો ને હિંદીઓ વચ્ચે આજે વેર નથી પણ મિત્રતાનો સંબંધ જ કાયમ રહ્યો છે. વિશ્વના ઇતિહાસમાં આ એક વિરલ ને અગ્નેઽ ઉદાહરણ રહેવાનું છે કે ગાંધીના પંથ ઉપર ચાલનારી કરોડો હિંદીઓની બેસી પ્રજાએ અંગ્રેજો સામે એવી સત્ય ને ન્યાયની લડત માંડી હતી, જેને અંતે બન્ને મિત્રો જ રહ્યાં છે ! ’

કંઈક પ્રસન્નતાથી એ અંગ્રેજ ભાઈ બોલી રહ્યા હતા. તેઓને હું ગંભીરતાપૂર્વક સાંભળતો હતો ત્યાં ઓચિંતો તેમણે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘ પરંતુ તમને લાગે છે ખરું કે ગાંધીના હૃદયમાં હિંદના કરોડો ગરીબોને મારેતો જે અગ્નેઽ પ્રેમ ને સમભાવ હતાં તે ગાંધીના ચાલી ગયા પછીયે હજુ સચવાઈ રહેશે ? ’

‘ કદાચ એટલી કક્ષાએ અમે હિંદના ગરીબો સાથે ઐક્ય નહિ સ્થાપી શકીએ, કારણકે ગાંધીજીના હૃદયમાં જે ગરીબો પ્રત્યેની સમભાવના હતી તેના મૂળમાં ઇશ્વર જેને તેઓ દરિદ્રનાદાયણ કહેતા તેની પ્રત્યેની અપૂર્વ આરથા હતી. એવી આરથા મેં હમણાં જ કહ્યું તેમ અમે અત્યારે તો ગુમાવી જ છે. ’ મેં શાંતિથી કહ્યું.

થોડીવાર સુધી અમે સાથે ચાલ્યા પછી અંગ્રેજભાઈએ કહ્યું : ‘ હિંદ તો એક ઉપખંડ છે. આવડા મોટા દેશનો વહીવટ કરવો એ માનવીના ગમઉપરવટની વાત છે. એ તો ગાંધીએ કહેલું તેમ ઇશ્વરનો સાથ હોય તો જ બની શકે. તમે ગાંધીએ આપેલી

શીખવેલી બધી જ વાતો બૂલી જશે તો ચાલશે પણ તેઓએ જીવનભર જે ઇશ્વરનિષ્ઠા કેળવી હતી તેનો વારસો કોઈ પણ ભોગે સાચવજો એમ કહ્યા વગર મારાથી રહેવાતું નથી. હું તો ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં લશ્કરમાં જઈને યુદ્ધ મોરચા ઉપર લડ્યો છું. એ કારમી હિંસાખોરીના અનુભવ પછી તમને કહું છું કે તમે ગાંધીના ચાલ્યા જવાથી હિંમત ન હારશો. તમારી શ્રદ્ધા ન ગુમાવશો, સંપૂર્ણ અંધકાર લાગતો હોય તો પણ ડરશો નહિ, તમને એટલું જ કહું છું કે ગાંધીમાર્ગમાંથી તમને જે ઇશ્વર નિષ્ઠાના સંસ્કાર મળ્યા છે તેનું તમે સંરક્ષણ ને સંવર્ધન કરજો, તો કેવળ આ ગાંધીએ જન્મ લીધો છે તે પવિત્ર ભૂમિનું જ નહિ, પરંતુ આખા વિશ્વનું કલ્યાણ કરી શકે એવું બળ માનવીના હૃદયમાં કોઈક કાળે પણ ફરીથી જન્મ પામશે તે ગાંધીએ અધૂરું મૂકેલું કાર્ય પૂર્ણ થશે' આટલું બોલતાં એ અંગ્રેજભાઈ શાંત ને ગંભીર મુખમુદ્રા સાથે ઉપાસના મંદિર સામે એકી નજરે જોઈ રહ્યા.

ગાંધીજીના અવસાન પછી—

હિંદની રાજસત્તા હાથ ક્યાં પછી આપણે ગાંધીજીના જીવન દર્શનને બારે કસોટીએ ચઢાવી રહેલા છીએ એમ નથી લાગતું ? ગાંધીજીએ ઉદ્દ્યોગિક આંતર જીવનની શુદ્ધિ માંડીને રાજવહોવટી વિશુદ્ધિ સુધીના આદેશો કદાચ બહુ જ ટુંક સમયમાં વિસરાઈ જવાશે એમ અત્યારે નથી લાગતું ? આવા પ્રશ્નો આજે ઝડપથી પડેલા લઈ રહેલા આપણા રાજકીય, સામાજિક ને આર્થિક જીવનની ચુંચવાએલી પરિસ્થિતિના પ્રત્યાઘાત રૂપે પ્રત્યેક વિચારશીલ માનવીના મનમાં ઉપસ્થિત થઈ રહેલા છે ને આવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા જેટલી ધીરજ ને સ્થિરતા આજના ઝડપથી પરિવર્તન પામી રહેલા વાતાવરણમાં કોઈને નથી રહેતી.

ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલું કે ‘ સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ ’ ત્યારે તો લોકોએ આ સુત્રની ને ગાંધીજીની યે ઠેકડી ઉઠાવીને કહ્યું કે આ તો ઘડીઆળના કાંટા પાછા ફેરવવાની વાત કરનાર તરંગી માણસ છે; ફરી પાછા જંગલમય જીવન માળવાની વાત કરતા હોય તેવા જણાતા ગાંધીજીના સરળ જીવનના આદર્શનો આદેશ પણ એ રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઠીક ઠીક હાંસીને પાત્ર બન્યો હતો.

પરંતુ આજે હિંદમાં જે અજોડ ક્રાંતિ થઈ ચૂકી છે અને હજીયે એ શાંત ક્રાંતિ અચૂકપણે કાર્ય કરી રહેલી છે ત્યારે સહેજે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શું ગાંધીજીએ આપેલું જીવન દર્શન ખરેખર કસોટીએ ચઢવાનું છે ? કારણ કે આઝાદી હાંસલ થઈ ગયા પછી, ને દેશી રાજ્યોનાં રાજ્ય રાતોરાત પ્રજાના હાથમાં આવી ગયા પછી એ પ્રાપ્ત કરવાનું બળ આપનાર એ ગાંધીજીના જ દર્શનથી છેક વિમુખ જઈને હાથ આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા કેટલાક તત્પર થઈ રહેલા દેખાય છે.

સાત લાખ ગામડાંનો અનેકો આપણો દેશ દુનિયામાં સૌથી ગરીબ અને અજ્ઞાન છે. એટલે ગાંધીજીએ પોતાના શ્વાસેશ્વાસે રટણ કરેલું કે આપણા દેશનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પ્રથમ ગામડાઓનો ઉદ્ધાર કરો ને એ માટે ગામડાના નાના ઉદ્યોગોને પુનર્જીવન આપો. પરંતુ ગાંધીજીના આ સાદને તેમના મૃત્યુ પછી જાણે ભૂલી જ નવાયો હોય તેમ પરદેશમાંથી શોકબંધ ગંભીર યંત્રે આયાત કરીને મોટાપાયા ઉપરના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા પાછળ આપણી પ્રજાનું યજ્ઞ ને નાણું વપરાય રહ્યું છે !

આમ ન છુટકે કરવું પડે છે. કારણ કે પરદેશી પાસે આપણાં લેણાં નાણાં નીકળે છે તે તેઓની પાસેથી કોષ્ટક પણ ચીજો ખરીદ કરીનેજ વસુલ કરી શકાય તેમ છે એવી એક રૂપાળી દલીલ પણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ જો ગરીબ ને કંગાલ પ્રજાના નાણાં યંત્રનાં સ્વરૂપમાં કે એવી જ એને યિતજરૂરી છે એવી ચીજની ખરીદી દ્વારા જ વસુલકરવાનાં હોય તો પછી પ્રશ્ન તો એ થાય છે કે ગાંધીજી પછી હવે હિંદના ઠરોડો ગરીબો મતી અવાજ જાણીને ગરીબોના હિતની વિરુદ્ધ વર્તનારનો વિરોધ કરવા જેટલું નૈતીકબળ હવે કોમનામાં રહ્યું છે ખરું? શું ગાંધી જીવનદર્શન આટલું બધું છીછરું પૂરવાર થશે કે જેથી એમ કહેવાશે કે ગાંધીજીના મૃત્યુને પુરું એક વર્ષ પણ નહોતું થયું એટલામાં જ તેના ચુસ્ત ગણાતા અનુયાયીઓએ ગાંધીજીના રેંટીયા, ખાદી, ગામડાં ને ત્યાંના ઉદ્યોગો વગેરેને તિલાંજલી આપી દીધો હતી?

ગાંધીજીના અવસાન પછી હિંદી પ્રજાજીવન ઉપર એક બીપણ અસર પડી રહી છે તેમાં પણ એમના સરળ જીવનના દર્શનની આકરી કસોટી થઇ રહેલી છે. ગાંધીજીનું વક્તવ્ય ભલે માત્ર લાખો લોકો વાંચતા કે સાંભળતા. પરંતુ ખીજ એવા ઠરોડો લોકો કોષ્ટક દુરનાં અંધકાર ભરેલાં નાનાં ગામડાઓમાં

પડેલા હતા જેઓની પાસે ગાંધીની ભાષા વાંચવા માટેની દૃષ્ટિ ન હતી કે વાણી સાંભળવા નેટલી શ્રવણ શક્તિ ન હતી તે છતાં એક વિરલ ગણાય તેવી શ્રદ્ધાપૂર્વક એ અર્ધનગ્ન જેવી સ્થિતિમાં અર્ધભુખી હાંદગી યત્ન કરનાર વિશાળ જનતા ગાંધીના નામ માત્રમાંથી સંયમ અને શુદ્ધ જીવન જીવવાની અગ્રણ્ય પ્રેરણા મેળવતી હતી.

જનતાનાં હૃદયમાં હજુયે ગાંધીજીનું એજ અજોડ સ્થાન છે. પરંતુ ગાંધીજીનું દર્શન જે રાજદારી કાર્યકરોદ્વારા તેઓને પકોંચેલું એ કાર્યકરોના જીવનમાંથી હવે ધીમે ધીમે અકળ રીતે એ લુપ્ત થઈ રહેલું તેઓ જુએ છે ! ગરીબ જનતાને ખચર જ નથી પડતી કે ગાંધીજી કહી ગએલા તેમાંનું કંઈ જ કેમ આ બધા હવે નથી કરતા ? ગરીબ ખેડુતોને સમજણ જ નથી પડતી કે ગાંધીજી ગામડાઓની સેવા કરવા દિવસ રાત સૌને કહેતા હતા ને એમ કહેનારા તેમના કાર્યકરો હવે એકાએકજ શાથી શહેરોની ને પરદેશની સેવાના મારગે ચઢી ગયા છે ? પરંતુ માન ગરીબોના મનનીજ આ વિમાસણ છે એવું નથી. આજે તો સમાજના તમામ સમજદાર વર્ગના માણસો પણ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરીને અત્યારની અનવસ્થામાં કંઈ સૂઝ ન પડતાં માત્ર એટલું જ પૂછી રહેલા છે કે ગાંધીજીએ આઝાદી તો અપાવી પણ જે શાંત ક્રાંતિ કરીને તેમણે આ જગતમાં અજોડ ગણાતી એક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી તે શું હવે ખરેખર કસોટીએ નથી ચઢી ? એજ ગાંધીજીના કાર્યકરો ગાંધીજીના જીવન-દર્શનને હવે ભૂલી રહેલા હોય એવું નથી લાગતું ?

ગાંધીજીએ હંમેશાં આગ્રહપૂર્વક કહેલું કે પ્રજાની સહાનુભુતિથી જ કોઈ પણ રાજ્ય ટકી શકે છે, છતાં આજે એ સૂત્ર ભુલાઈ રહેલું લાગે છે. ત્યારે ગાંધીજીનદર્શન દ્વારા આપણા રાજકીય, સામાજિકને આર્થિક જીવનમાં થયેલી ક્રાંતિના પાયા જ ફરીથી હયમચી રહેલા હોય એવી અસ્થિર ને ડામાડોળ પરિસ્થિતિ

સર્જન રહેલી લાગે છે. ગાંધીજી હતા ત્યારે તો કંઈ પણ આક્રમ આવી પડતાં અથવા તો ન્યાયનું પૃથકકરણ કરતાં વિચારભેદ ઉભો થતો ત્યારે, સહુકાંઈ ગાંધીજી પાસે દોડી જતા. પરંતુ હવે ? એ ન્યાય ને સત્યના પૂજારી ચાલ્યા ગયા પછી કોણ નક્કી કરી આપે કે સાચું શું ને ખોટું શું.

ગાંધીજીના અવસાનથી જગતને ભારે ખોટા ગાંધ છે. પરંતુ હિંદની પ્રજાએ તો વિવેકશક્તિ પુરી પાડનાર એક પરમ બળ શુભાચ્યું છે. તે વિવેક શક્તિનો હાસ થતાં કોનો વિનીપાત નથી થયો ? એટલે આપણે રાજદારી કે સામાજિક ક્ષેત્રમાં જે કાંઈ પણ સિદ્ધિઓ હજી પ્રાપ્ત કરી રહેલા છીએ તેને સાચવી રાખવાનું બળ સંપ્રદિત કરી રાખવું હોય-ને કરવું જ જોઈએ-તો આપણે સહુએ માત્ર પ્રજા સેવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જાગ્રત કાર્ય કરવાની જરૂર છે. સેવા કરતાં કરતાં આવી મળેલી સત્તાનો ઉપયોગ પ્રજાના પ્રેમના ટેકાને બદલે લસ્કરના સહારાથી કરવાનો અવિવેક કરી બેસશું તો તેથી આપણો ને પ્રજાનો તથા આપણી નવી હાંસલ કરેલી આઝાદીનો પણ આપણે સર્વનાશ કરી બેસીશું એ સહુએ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ.

આપણી નૈતિક ક્ષીણતા

પિતાનું અવસાન થાય ને જેમ તેનો પુત્ર ઉડાઉ ને અસહિષ્ણુ બની જાય તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીનું અવસાન થતાં હિંદી પ્રજા ઉડાઉ ને અસહિષ્ણુ બની ગઈ છે. ‘હજુયે વધારે ખોરાક આપો’ ‘હજુયે વધારે કાપડ આપો’ ‘હજુયે વધારે પરદેશી ચીજો લાવવા દો.’ એવી ખૂબો પ્રજામાં ચારેય તરફથી સંભળાય છે. પ્રજાને જાણે કોઈ વાતનો ધરવ જ નથી રહ્યો ! એટલી બધી ભૂખ, એટલી ભારે દોડાદોડી ને એટલો ભારે અસંયમ સમગ્ર પ્રજામાં પ્રવર્તી રહેલ છે કે પ્રજાનો વિચારશીલ વર્ગ વિચારમાં પડી ગયો છે કે આ શું ! આમ આખી પ્રજાને આ તે શી ઘેલછા લાગી હશે ? હિંદી પ્રજાને આ થઈ શું ગયું છે ?

હિંદી પ્રજાની અત્યારની ઉડાઉગીરીનું એક માત્ર કારણ એ છે કે પ્રજાના સંયમબળની સાક્ષાત મૂર્તિ સમા ગાંધીજી પ્રજાની વચ્ચેથી એકાએક ચાલી જતાં પ્રજાની સંયમવૃત્તિ પણ એટલીજ ત્વરાથી હુમ થવા પામી છે. ગાંધીજી હતા ત્યારે પ્રજાના નાના, મોટા, ઉંચા નીચા, તમામ વર્ગને એમ થતું કે ‘આપણાથી પરદેશી કાપડ તો ન જ પહેરાય’ ‘આપણાથી મોજશોખ તો ન જ મણાય’ ‘આપણાથી ગરીબોને દ્રોહ ન જ દેવાય.’ હવે એ આખી ભાવના જ ગાંધીજીના અવસાન પછી પ્રજાના મનમાંથી જાણે વિકીન થઈ ગઈ છે. ઘરમાં માતા પિતાનું અવસાન થતાં જેમ નાનાં બાળકો નમાયાં છોડે જેવાં અસહાય ને ગરીબડાં બની જાય તેવી દીન દશા આજે પ્રજાની થઈ છે, તેને કોઈ વાતે કેમેય કરતાં તૃપ્તિ થતી જ નથી.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ હિંદી પ્રજાને સ્વતંત્રતા અપાવી ખરી. પરંતુ એ કેવી રીતે પચાવતી ને જીવનમાં અભસાત કરવી એ તો ખતાવી જ ન ગયા. તેથી હાથમાં આવેલા હીરાથી સડુની આંખો અંજાઈ રહી છે ને આંખે કારમાં અંધારાં આવી રહેલાં છે. સાવ

નળકનાં કે દૂરનાં કોઇ જ જાણે નજરમાં નથી આવતાં, એટલી હદ સુધીના પરસ્પર અવિશ્વાસને અસહિષ્ણુતા સહુના મનમાં પ્રવેશી ગયાં છે. ગાંધીજીના પ્રેમજન આચારણનું ક્ષણે ક્ષણે પાન કરનારી પ્રજા હવે એકદમ અસહિષ્ણુ ન બને તો બીજું થાય પણ શું? રામને નામે જ પથ્થર તર્યા છે એ હકીકત જ બ્યાં બૂલાઇ ગય ત્યાં એ પથ્થરો ઉભય પક્ષે અસહિષ્ણુ બનીને ટક્કર ન ખાય તો બીજું શું થાય?

ગાંધીજીના અવસાનથી હિંદી પ્રજાએ મનઃસંયમ ગુમાવ્યો છે. સ્થૂલ સંધરાખોરીમાં તો સહુએ આડો આંક જ વાળવા માંડ્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. કારણ કે દીવાસળીની પેટીથી માંડીને ઘી, ગોળ, ખાંડ, અનાજ ને પેટ્રોલ જેવી ચીજો સુધીની એટલી બારે સંધરાખોરી આખી પ્રજામાં ફેલાઇ છે કે સહુને થાય છે કે રખેને અમે કોઇ ચીજ વચર મરી જશું તો? આ સ્થૂલ સંધરાખોરીનું પરિણામ પ્રજાજીવન ઉપર કેવળ સ્થૂલ રીતે જ અસર નથી કરતું, પરંતુ પ્રજાની આધ્યાત્મિક મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિને પણ વિકૃત કરી મૂકવામાં નિમિત્તરૂપ બની રહેલું છે. આજે કોઇને પણ જઇને પૂછીએ કે સંસારમાં સૌથી સરતી ચીજ કય? તો તેનો જુદો જુદો ચીજ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં તરત જ એવો ઉત્તર સાંપડશે કે 'નૈતિક મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિ'. પ્રજાની નીતિની ભાવના એટલી હદે ક્ષીણ બને મરતી અર્ધ ગઇ છે કે માનવીને મન પોતાના મનની અમાન્યતા એ જીવનમાં સર્વસ્વ હોડમાં મૂકીને લડી લઇને પણ વિરોધીને મહાત કરવા જેવી વસ્તુ થઇ પડી છે. માનવીને ખાંધી દર્શનથી એક એવી વિરલ સહિષ્ણુતાવાળી જીવનદૃષ્ટિ સાંપડી હતી કે માનવીનો તો કોઇપણ સંજોગમાં આદર જ હોય, એની સાથેનો મતભેદ કે એનું દૂષણ પણ ખોણ વસ્તુ છે. હિંદી પ્રજાને મળેલો આ અણુમોલો આધ્યાત્મિક વારસો આજે ખરી પળે વિસારે પડાઇ રહેલો છે એ એક દુઃખદ છતાં સ્પષ્ટ હકીકત જ છે.

હિંદી પ્રજાએ છેલ્લી પચ્ચીસી દરમીઆન હજારો વરસની તપશ્ચર્યા પછી અંગ્રેઝ આધ્યાત્મિક અંશનો ગાંધીજીના તેજસ્વી જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો. હિંદી પ્રજાએ પ્રથમ જ વાર જાણ્યું કે ઉપનિષદ, વેદાંત ને ગીતામાં વર્ણવેલી અને આર્યસંકૃતિ એ ઉદ્દમોદેલી સર્વોચ્ચ ગુણસમૃદ્ધિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ગાંધીજીના પવિત્ર જીવન દ્વારા થઈ શક્યો છે. જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વવિવેચકો અને સુસૂક્ષ્મનોએ પણ દૂરથીજ એક માનવ આત્માનો શાંત છતાં સમગ્ર માનવજાતના હૃદયમાં આશા ને ઉત્સાહનો સંચાર કરનાર અવાજ ગાંધીજીના મુખમાંથી વ્યક્ત થતો સાંભળ્યો, એને વિષે એક જગપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકે તો એમ પણ કહ્યું કે હવે પછીના માનવીઓ માની પણ નહિ શકે કે માનવતાના નિષ્કર્ષ સમો આવો કોઈ પુરૂષ પૃથ્વી ઉપર પગલાં પાડી ગયો હશે !

ગાંધીજીનું અવસાન થયું છે, તે પછી પ્રજા ઉગાડે, અસહિષ્ણુ ને નૈતિક દષ્ટિએ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. પરંતુ એ બધા કરતાં વધુ ભારે કટોકટી તેની ઉપર આવી પડી છે. અને તે આધ્યાત્મિક આચારની ક્ષતિની. હિંદી પ્રજાના લોહીમાં, શ્વાસોચ્છવાસમાં, નસેન-સમાં ઇશ્વર ને અલ્લાહનું અહોનિશ રટણ ચાલી રહેલું હતું એ ઓચિંતું જ બંધ પડી ગયું છે. તેથી હિંદી પ્રજાને સૂઝ નથી પડતી કે ‘રઘુપતિ રાપવ રાજ રામ’ના નાદનો પડધો સંસારના છેડા સુધી પાડનાર રાષ્ટ્રપિતા શું પોતાની સાથેજ હિંદી પ્રજાનું બધું બળ, ડહાપણ ને વિવેક લઈ ગયા હશે ? હિંદીઓ ગાંધીજીના અવસાન પછી હજીયે જો તેઓએ ચિંધેલાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યાંકનોનો સ્વીકાર કરે તો હજીયે અંધકારમાં અટવાઈ રહેલી આખી પ્રજાને પોતાનામાં અંતર્ગત રહેલો પ્રકાશ લાઇશે ને અનવરથા તથા અરાજકતા ફેલાઈ જવાનો ભય દૂર થશે. ગાંધીજીએ સર્વોદયની ભાવનાદ્વારા જીવનભર સેવેલી ઇશ્વરનિષ્ઠા ને માનવજાતના કલ્યાણની સર્વોદયી દૃષ્ટિ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને સહુ જીવન્ત રાખે તોજ હવે તો આપણો ઉમારો છે.

પરંતુ દેશમાં પ્રવર્તી રહેલી પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જાણે કોઈના જ ખ્યાલમાં ન રહેતી હોય એવી બેજવાબદારી ભરેલી રીતે બિન્ન બિન્ન વર્ગો કેવળ પોતાનો જ સ્વાર્થ આગળ ધરીને દેશની કથળી રહેલી સ્થિતિને વધારે વિકટ બનાવી રહેલા છે. ધનપતિઓ પોતાના અને ઉલ્લોખના ભાવિ વિષે ચિંતાતુર બનીને એક તરફથી હિંદી સરકારને સાથ આપવામાં આનાકાની કરી રહેલા છે, ત્યારે બીજી તરફથી મજૂરો પણ પોતાનાં હિતો જોખમાઈ રહેલાં છે એમ માનીને પોતાની વાત આગળ કરી રહેલા છે. સમાજવાદીઓને પણ મજૂરોનું હિત સરકારની અત્યારની ગુંચવણ ભરેલી સ્થિતિના કરતાંયે વધારે મહત્ત્વનું જાણે છે. આર. એસ. એસ. ને પણ હિંદુરાજ સ્થાપવાની એટલી તાલાવેલી લાગી ગઈ છે, કે જે કાંઈ રાજસત્તા હાથ આવી છે તે ગુમાવી બેસવી પડે એટલી હદ સુધીની ભારે જોખમવાળી પ્રવૃત્તિ તેઓ આદરી બેઠા છે. સામ્યવાદીઓ પણ પોતાના દેશની સરકારની સદ્ધરતા કરતાં પરદેશથી આયાત કરેલા ઝનૂની વિચારોનો ફેલાવો કરીને ગરીબોની બહેકામણી દ્વારા સરકારી તંત્રને શિથિલ કરવાનું વધારે પસંદ કરી રહેલા છે. આ બધી દેશના રાજતંત્ર અને અર્થવ્યવસ્થાને ભારે હાનિ પહોંચાડી રહેલી પ્રવૃત્તિઓ જાણે ઓછી પડતી હોય તેમ હવે પ્રાંતીયવાદ તેના કદરે સ્વરૂપમાં દેશમાં સર્વત્ર ડોકિયાં કરીને, આખા દેશના તંત્રને અને ગાંધીજીની ત્રીશ વરસની સાધનાને અંતે સધાએલી સમગ્ર હિંદી પ્રજાની એકતાની ભાવનાને છિન્નબિન્ન કરી નાંખવાની તૈયારીમાં જ છે. છેલ્લે ફેટલાક સરકારી અમલદારો પણ જોઓ આજ પર્વત 'રેડ ટેપીઝમ' ચલાવી રહેલા હતા તેઓ હવે પ્રજાકીય રાજતંત્રને પ્રજામાં બદનામ કરવા માટે જ 'બ્લેક ટેપીઝમ' ચલાવી રહેલા જણાય છે.

આ બધું બની રહેલું છે તેની સંપૂર્ણ માહિતી અને તેનાં પરિણામોની ગંભીરતાની પંડિત જવાહરલાલ અને સરદારશ્રી

વલ્લભભાઈને જાણુ છે જ. પરંતુ પ્રજાએ અને આપણી સરકારની ટીકા તથા વિરોધ કરનાર સહુએ અ.યારે એક વાત અવશ્ય સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે એ બે મહાન નેતાઓ હજી ગઈકાલ સુધી ગાંધીજીની પાસે કાર્ય કરનારા પ્રજાના સાદા સેવકો જ હતા. પ્રજાએ એ બંને નેતાઓમાં જે વિશ્વાસ અને પ્રેમ મૂક્યો છે તેને લીધેજ તેઓ આજે આટલી ભારે વિકટ સ્થિતિમાં પણ દેશના નાવનું સુકાન સંભાળી રહેલા છે. દેશની આજે પ્રવર્તી રહેલી મુસીબતો વચ્ચે પણ આપણી સરકાર વિરલ એવા આત્મવિશ્વાસ અને નિર્ભયતાથી પોતાનું કામ અશુભ રહીને આગળ ધપાવી રહેલા છે તેના પાયામાં એકજ ચિરંજીવ ભાવના કામ કરી રહેલી છે અને તે ગાંધીજીએ સમસ્ત હિંદી પ્રજાને આપેલી સર્વોદયની ભાવના પ્રમાણેજ રાજતંત્ર ચલાવવાનો કાલ છે. આપણે વેપારી હોઈએ કે મજૂર, શિક્ષક હોઈએ કે સરકારી નોકર--પણ સહુએ એક વાત જાણવાની નથી જ કે ગાંધીજીએ હિંદી પ્રજાને સોંપેલી સહુનું કલ્યાણ સાધવાની દૃષ્ટિએ એકબીજાના દોષો સહન કરીને સરળ જીવન ગાળવાનો નિર્ધાર કરીએ એજ સર્વના કલ્યાણનો માર્ગ છે.

નીતિભ્રષ્ટતાનો રોગ

વિંધ્ય પ્રદેશના એક પ્રજાકીય પ્રધાન રા. ૨૫૦૦૦ની લાંચ લેતાં

આપણા પાટનગર દિલ્હીમાં ગીરફતાર થયા. તે પછી તેઓએ પોતાના પ્રધાનપદનું રાજીનામું પેશ કરી દીધું. અત્યારે દેશભરમાં નૈતિક અધઃપાતનું મોજું ફરી વળેલું છે તેનું આ સૂચક ઉદાહરણ છે. પ્રધાન લાંચ લેતાં પકડાયા તેમને ઝાઝો દોષ દેવા જેવું નથી, કારણ કે તેમના જેવા જ નપકડાનારાઓની સંખ્યા પણ કાંઈ ઓછી નહિ હોય. પરંતુ આ ઉદાહરણનો બોધપાઠ સહુએ લેવા જેવો અવશ્ય છે. એક ઉચ્ચ હોદ્દા ઉપર બેસનાર પ્રધાન પણ દેશમાં ફેલાયેલા નૈતિક વ્યાધિથી સુકત નથી રહી શકતા એવા રોગનો ઈલાજ ઝટ નહિ શોધાય તો આપણું શું થવા બેઠું છે એની કાંઈ જ સૂઝ પડતી નથી.

પરંતુ એનો ઉપાય શું થઈ શકે? આજે ધન, વૈભવ ને સત્તાનો મોહ કેને નથી વળગ્યો? એ બધામાંથી આજે કોણ સુકત છે? એવા પ્રશ્નો મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે ને પછી કંઈક હતાશ ને વિષાદમય મનોદશાથી હાથ જોડીને બેસી રહેવા સિવાય બીજું કાંઈ જ થઈ શકે એમ નથી લાગતું. અનીતિ, અન્યાય ને અસત્યને રોકવા માટે આજે નીતિમાન, ન્યાયી ને સત્યપ્રિય માણસો કાંઈ જ કરી શકે તેમ નથી એવી અસહાય દશા આપણા સમાજના ભાવિ વિષે ભારે કંટાળાજનક કલ્પનાઓ ઉભી કરે છે; કારણ કે નીતિમત્તાનું જે રથૂરુ વ્યવહારમાં કાંઈ જ મૂલ્ય ન અંકાય, એટલું જ નહિ, નીતિમાનને અનીતિમાન તરફથી સ્પર્ધન જ કરવું પડે એવી નિઃસહાય સ્થિતિ નિર્માણ થાય તો તેનો અર્થ એ જ થયો કે માનવતાને નામે જે કાંઈ ઉચ્ચ મૂલ્યોનું મહત્ત્વ જીવનમાં અંકાય છે તે કેવળ કાલ્પનિક જ છે.

એટલે પ્રશ્ન તો એ ઉભો થાય છે કે આપણે સમાજમાં રોગચાળાની પેઠે ફેલાઈ ચૂકેલા અનીતિના વ્યાધિને શી રીતે રોકીશું?

એનો ઉત્તર એ લાગે છે કે વહેલામાં વહેલી તકે આપણે આપણી પોતાની જાતના ચોક્કસ બનવું જોઈએ. તદ્દન ગંદા ને રોગીષ્ટ વાતાવરણમાં રહેનારા આપણે સહુએ નમ્રતાપૂર્વક આપણાં પોતાનાં કપડાં ઉપર જ પ્રથમ નજર કરીએ ને જે કાંઈ પણ કાળા છાંટા પડ્યા હોય તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરીએ. આપણી સાથે જેઓ છે તેઓને પણ ઉતારી પાડવાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ નીતિબ્રષ્ટતાના રોગમાંથી મુક્ત થવાની દૃષ્ટિએ ટોકીએ ને શુદ્ધ થવામાં સહાય કરીએ. નીતિબ્રષ્ટ થવાની વાતો કરવામાં ને સાંભળવામાં આપણામાં જે એક પ્રકારનો નિંદારસ ફેળવાયો છે તે ટાળીએ. કોઈની પણ નિંદાની કે આક્ષેપની વાત સાંભળીએ તો તેને આગળ ચલાવવા કરતાં એ જેને વિષેની વાત હોય તેને જ જમને કે પત્ર લખીને આપણું પૂરેપૂરું સીરનામું આપીને પૂછીએ તો સોમાર્થી એંશી વાતો તો તદ્દન જૂઠી પૂરવાર થવાનો પૂરો સંભવ છે. નીતિબ્રષ્ટતાના જે દાખલાઓ પ્રચાર પામે છે તે બધા સાચા જ હોય છે એવું કાંઈ નથી. એ તો વિરોધીઓએ જાણી જૂઠીને બદનામ કરવા માટે પણ વહેતા કરેલા પૂરવાર થાય છે. માટે નીતિબ્રષ્ટતાના રોગને ફેલાતો અટકાવવા આપણે કોઈની પણ એવી વાત વિષે સંપૂર્ણ મૌન સેવવું જોઈએ. જે આવું મૌન નહિ સેવીએ ને ગમે તેમ બેકાશપણે બકવાટ કરીશું તો તેથી નીતિબ્રષ્ટતાનો રોગ અટકશે તો નહિ, ઉલટો વધારે ફેલાશે.

વળી, સમાજમાં ફેલાએલા આ રોગચાળાનો એક મોટો ભય તો એ ઉભો થવા પામ્યો છે કે જેઓ નીતિબ્રષ્ટ થવા નથી ઇચ્છતા તેઓ ચારેય તરફની અનીતિમય બીંસમાં કાંતો મરી ખૂટે છે ને કાંતો ત્રાસ ત્રાસ પામી જાય છે. નીતિને વળગી રહેવું એ અત્યારે ખૂબજ કઠીન થઈ પડ્યું છે એ તો ઉપરનું પ્રધાનનું ઉદાહરણ પણ પૂરવાર કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો આપણા બધા જ સદ્ગુણો વિષે ભારે મૂલ્ય પરિવર્તન થયું છે. જેમાં અસત્ય

છે તેજ સત્ય, જેમાં અન્યાય છે તેમાં જ ન્યાય ને જેમાં કેવળ અનીતિ હોય છે તે જ નીતિ તરીકે છડેએ।ક સ્વીકારાય છે. આ સ્થિતિમાં નીતિમત્તાવાળો આદમી બિચારો જ ન બની જાય તો બીજું થાય પણ શું? આપણામાં નીતિબ્રજતા વધતી રોકવા માટે કોઇએ ઉત્સાહમાં આવીને પોલીસની પાસે જઈને નોંધો કરાવવાનો અવિવેક કરવાની કોઇ જ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ આપણે પોતે જ પૂરતી સાબીતી હોય તો તે લઇને લાગતા વળગતા માણસને સમજાવથી જણાવવી જોઇએ. કારણ કે નીતિબ્રજતા રોકવાનો માર્ગ પોલીસ ખાતા કરતાં તો આપણા પોતાના વિશુદ્ધ વર્તમાનમાં જ વધુ સમાજોદ્ધારક છે એ જૂઠું ન જોઇએ. આવશ્યકતા માત્ર એટલી જ છે કે જેઓ નિર્મળ ને સરળ જીવન ગાળવામાં ખુદમસ્ત બન્યા છે ને કોઇને પોતાની શુદ્ધિથી શુદ્ધ કરવાની દરકાર નથી કરતા તેઓએ સમાજને શુદ્ધ કરવા ખાતર જરા વધારે ઉદાર બનીને સહુને શુદ્ધ થવામાં સાથ આપવો જોઇએ.

હિંદુસ્તાન કરોડો ગરીબોનો દેશ છે ને આપણે એ ગરીબોની વતી દેશની નીતિમત્તા વધારવાની છે એવી વિશાળ ભાવના આપણામાં જાગ્રત કરીએ તો જ ઉપર જણાવેલા ઉપચાર દ્વારા સમાજમાં ફેલાએલા નીતિબ્રજતાના વ્યાધિને રોકીને તેનો નાશ કરી શકીશું, અન્યથા નહિ જ.

સ્વેચ્છાપૂર્વકનો ત્યાગ

દેશમાં નાના કાર્યકરોથી માંડીને મોટા આગેવાનો સુધીમાં આજે એક એવી મનોદશા પ્રવર્તી રહેલી છે કે જેઓએ દેશની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સહન ક્યું છે ને જેમણે આજ્ઞપર્યંત ત્યાગ ને સેવાનું જીવન વ્યતીત ક્યું છે તેઓને હવે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્ત થએલું હોવાથી કાંઈક રાહત કે બદલો મળવો જોઈએ.

આવી મનોદશાને પરિણામે કેટલીક પ્રાંતિક સરકારોએ તો એવાં પગલાં પણ ભર્યાં છે, જે દ્વારા સત્યાગ્રહની લડતો દરમિયાન જેમણે સહન ક્યું હોય તેઓને પૂરતું વળતર અપાય છે. સરકારોએ આવું પગલું ભર્યું છે તેની પાછળ કોઈ તાર્ત્વિક વિચારણા હોવા કરતાં કેવળ રાજકીય દૃષ્ટિએ મતપ્રચારના પગલા તરીકે આવું કામ ક્યું હોવાનો ધણો સંભવ દેખાય છે. કારણ કે દેશમાં છેલ્લાં પચ્ચીસ વરસ દરમિયાન જે સેવાકાર્યો અને સત્યાગ્રહો દ્વારા સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમણે જેમણે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ અર્પણ ક્યું છે તેઓએ આવા કોઈ જ બદલાની આશાથી એમ ક્યું ન હતું. કરોડો ગરીબોની કંગાલિયત ને ગુલામીનાં બંધન તોડવા પૂરતા જ કેવળ એકનિષ્ઠ સેવાની દૃષ્ટિએ સહુ ભરતી થયા હતા. કરોડો ગરીબોને કાજે સેવા ને સત્યાગ્રહ દ્વારા લડતો લડાઈ હતી તેમાં જોડવા માટે કોઈએ પણ નિમંત્રણ આપ્યું જ ન હતું. ને ગાંધીજીએ જેઓને આ પવિત્ર યત્નમાં જોડાવાની હાકલ કરી હતી તેઓને પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગીને માત્ર સમર્પણ ભાવથી જ આ ક્ષેત્રમાં પડવાનું સૂચવ્યું હતું. એટલે કોઈને પણ મનમાં અત્યારે એમ લાગવાનું કારણ નથી કે ‘અમે આખી જિન્દગી અર્પણ કરી છતાં અત્યારે અમારો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી કે અમે તો રહીજ ગયા.’ આવી મનોદશા વ્યક્ત કરનારાઓ ધણું કરીને પોતાની સ્થૂલ આર્થિક બીંસ તેમજ વ્યવહાર હાડમારીઓની અકળામણથી ધૈર્ય

ગુમાવીને સરકારને બદલો આપવાનો આગ્રહ કરી રહેલા લાગે છે.

પરંતુ, સેવા ને ત્યાગની સ્વેચ્છાપૂર્વકની દીક્ષા લીધા પછી સ્થૂલ અગવડોથી જ ત્રાસી જઇને શું કાર્ય કરે! પોતાની સત્ત્વશીલતાને આમ વટાવી લેવા ધ્રુવે એ ઉચિત છે ખરું ? સત્તા ઉપર આવેલા સંજ્ઞનો તો ગમેતેવી સમવડો ને બદલા આપવા માંડ્યા છે, પણ આ બધું યથાર્થ અને સત્યપૂત દૃષ્ટિથી થાય છે ખરું કે ? આવા પ્રશ્નો પોતાની જાતને પૂછીને છેલ્લી પચ્ચીસી દરમીયાન સ્વેચ્છાથી ત્યાગનું જીવન વ્યતીત કરનારાઓએ વિચારીને મંભીર-પણે નક્કી કરી લેવાનો વખત આવ્યો છે કે શું તેઓ પોતાના જીવનની સુવાસ વેચીને તેના બદલામાં જિન્દગીની સ્થૂલ સમવડો ઉભી કરી લેવા જેટલી નીચી કક્ષાએ આવી પડ્યા છે ? શું મીકું તેની ખારાશ ત્યજ દેવા તત્પર થાય છે ? તો તો પછી દેશના કરોડો નામાબૂખ્યાં ને મૂંઝા જેવાં કંગાળ માનવીઓનું વલુમાગ્યું પ્રતિનિધિત્વ કોણ ધરાવશે ? કરોડો ગરીબો, જેના જીવનમાં કેવળ કારમે અધિકાર પ્રવર્તે છે તેઓને કોણ સાન્ત્વન ને ધીરજ આપીને તેમનાં દુઃખમાં સહભાગી થશે ? આજે પોતાના અગાઉના ત્યાગ ને બલિદાનોનો બદલો લેવા તૈયાર થનાર બૂલી જાય છે કે જે સ્વતંત્રતા આપણે લાભ્યા છીએ તેના આપણે તો માત્ર નામના જ રખેવાળ છીએ. સાચી સ્વતંત્રતા તો દેશના કરોડો કંગાળ લોકોને માટેની છે એ કરોડોની સ્વતંત્રતા લાવી આપવા માટેનું દામ માગનારા આપણે પણ વકીલ બનીશું તો પછી નિઃસ્વાર્થ ભાવે ત્યાગથી એ કરોડોનો અવાજ રજૂ કરનાર સેવક દેશમાં કોણ રહેશે !

સ્વેચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરનારાઓ જાણે પોતાના ત્યાગથી ચાક્યા હોય તેવાં વેલુ નાનાથી મોટા ઘણા સેવકોના મુખમાંથી વ્યક્ત થતાં સંજ્ઞાય છે, પરંતુ તેનો અર્થ એ પણ થાય કે તેઓ સ્થૂલ અર્થમાં જ ત્યાગ ને ગરીબીનું જીવન જીવ્યા છે. તેથી ગરીબીનો ભાર તેઓથી ઉંચકી શકાયો નથી. તેઓ સાચા અર્થમાં ગરીબીની બાંધનાને

આત્મસાત્ કરવામાં પાછા પડ્યા છે એજ આજની બદલાની વૃત્તિ પૂરવાર કરે છે એમ સંબેદ કહેવું પડે છે.

આપણી સ્વતંત્રતાની લડતની પાછળ એક રપષ્ટ એવી નૈતિક આચારની ભૂમિકા જ હતી. જે કાંઈ ત્યાગ, બલિદાન, આત્મભોગ આપણે છેદલી પચ્ચીસી દરમીયાન આપ્યો છે તે કરોડો દરિદ્રનારા-યણને ચરણે ધરવા માટેનો જ હતો. એ હવે સત્તા હાથ આવ્યા પછી આપણે કેમ ભૂકી જમ્યાં છીએ ? આપણે ગરીબોની વતી ત્યાગવાળું જીવન ગાળવાનું પસંદ કરેલું હતું ને ગરીબોને માટે જ સ્વતંત્રતા મેળવી છે એવું સમજતા હોઈએ તો આપણી આજ સુધીની બધી પ્રવૃત્તિ એક નિષ્કામ તપશ્ચર્યા રૂપ જ બની રહે છે ને જ્યારે એને વટાવવાની વૃત્તિ વ્યક્ત કરીએ છીએ ત્યારે એ તપ મટીને ભોગને માટે આચરેલું વરણાગીપણું જ બની જાય છે એ પણ સહુએ ભૂલવું ન જોઈએ. આપણા ત્યાગના પાયોમાં રહેલું આ નૈતિક મૂલ્યાંકન જો આજે બદલાના રૂપમાં કાંઈક પણ મેળવીને ઝાંખું પાડીશું તો આપણી સ્વતંત્રતાના પાયોમાં જે નૈતિકમૂળનું પ્રમાણ ગાંધીજી પૂરી ગયા છે તે પણ નામશેષ થઈ જવાનો ખંભીર ભય આપણે હિમ્મત કરવામાં નિમિત્ત બનીશું. આખા દેશની સ્વતંત્રતાના પાયોમાં આપણે નિઃસ્વાર્થભાવે જે કાંઈ આહુતિ અર્પણ કરી છે તેને હરગીઝ ન વટાવીને હજીયે દુઃખ, વ્યથા અને પારવગરની અગવડવાળું સરળજીવન ગાળીને ગરીબની સાથે ગરીબ જ બની રહીએ એમાં આપણું સહુનું કદ્યાણ છે.

જેઓએ સેવામાં ઘણું વરસ વિતાવ્યાં છે તેઓને આજે કોઈ સમવડ સાધન પ્રાપ્ત થઈ શકતાં ન હોય તોપણ તેઓ ઇશ્વરનું નામ દહને રાચે ને ઇશ્વરે તેઓને સત્ય, ન્યાય સ્થાપન કરવામાં ને ગરીબોની સેવાને ખાતર હજીયે પોતાના સાધનરૂપ બનાવવાનું હિચિત માન્યું છે એમ નમ્રતાપૂર્વક સમજીને જીવનને જે કાંઈ યાતનાઓ સહન કરવી પડે તેમાંથી તટસ્થતાપૂર્વક પસાર કરે એ

આવશ્યક છે. હિંદની નવી સાંપડેલી સ્વતંત્રતાનું કલેવર દુનિયાએ કદી ન ભાળ્યું હોય એવું માનવતાપૂર્ણ કરવું હોય—જે કરવાની આપણી બધાની તીવ્ર ઝંખના છે—તો આપણે ધર્મિર-દરિદ્રનારાયણ ઉપરની આસ્થા ડગવા દીધા વિના હજીયે મરીખેના સમોવડિયા અધને જ નિન્દગી પૂરી કરવી રહી.

એકબીજાનો અવિશ્વાસ ન કરશો, કાંઈની સાથે અવિવેક ન કરજો. પોતપોતા પ્રત્યે પણ વિનયની જરૂર છે. પ્રત્યેક ક્ષણનો સદુપયોગ કરજો.

તા. ૧૩-૧૧-'૩૨

માંધીજી.

ગ્રામ સેવા*

સેવાનો આરંભ કેમ કરવો ?

ગામડાના માણસો આપણા કરતાં વધારે મહેનતુ છે. તેઓ વધારે સાદામયી રહે છે. તેમને આપણે કંઈક વધારે શીખવવા કે તેમની સેવા કરવા આપણે નીકળીએ ત્યારે આટલું જરૂર પાદે રાખવું. આપણે માત્ર ગામડામાં જઈને રહીએ એ તેઓની સેવાનો સાચો આરંભ છે. કામ કામને શીખવે છે એટલે કામ તો બધાંય ધીમે ધીમે પણ થવાનાં છે. પરંતુ, આપણે ગામડામાં સહુની સાથે વસીએ તેને સેવાનો આરંભ ગણવાનું એક કારણ છે તે આ. ગામડામાં જોએ વસે છે, તેઓના જીવનમાંથી ખીળને સહકાર આપવાની ભાવના નાશ પામી છે. પહેલાંના જમાનામાં ગામડું એક કુટુંબ બનીને રહેતું. આજે એવું નથી રહ્યું. આપણે ફરીથી એવીરીતે ગામડામાં રહેવું કે જોથી ગામડું એક કુટુંબજ બની જાય. ગામડાને કુટુંબ બનાવવા પહેલાં આપણે સહુની સાથે હળીમળી જવું જોઈએ. સહુને ઉપયોગી થઈ પડાય તેવી કંઈક પણ આવડત સાથે જો આપણામાં સેવાની ભાવના કેળવાય તોજ આપણે ગામડાના આત્માલ-વૃદ્ધને પડોશીધર્મ શીખવી શકીએ. ટૂંકમાં પડોશીધર્મનું કાળજી-પૂર્વક પાલન કરીને ગામડામાં જઈને વસીએ એ ગામડાની સેવાનો સરસ આરંભ છે.

સેવાનું પ્રથમ કાર્ય કયું કરવું ?

પ્રાચીનકાળમાં આપણા દેશમાં મનુ નામના મહાનઋષિ થઈ ગયા. તેમણે પોતાને મળેલું જ્ઞાન એકત્ર કરેલું છે. એ જ્ઞાનના પુસ્તકનું નામ મનુસ્મૃતિ છે. તેમાં આપણે કેવી રીતે જીવવું જોઈએ એ વિષે ઉત્તમ પ્રકારની આજ્ઞાઓ આપેલી છે. તેમાં એ ઋષિ કહે.

* ગ્રામસેવક સાથે થએલા વાર્તાલાપ ઉપરથી આ નોંધો તૈયાર કરી છે.

છે કે વ્યક્તિની કે સામુદાયની કેળવણીનો આરંભ સ્વચ્છતાના જ્ઞાનથી કરવો. સેવાનો અર્થ આપણે જાતે સદ્ગુણોને આપણા જીવનમાં કેળવીએ એવો થાય. હવે મનુ કહે છે કે સ્વચ્છતા એ સૌથી ઉંચો ગુણ છે. સ્વચ્છતાનું ખીનું નામ પવિત્રતા છે. સ્વચ્છતા શીખવેલી શીખાતી નથી. એટલે નાનપણથી રોજ નહોવું, હાથપગ ધોષને ખાવું, ઉડતાંવેંત દાંતમોઢું સાફ કરવાં, એવી ટેવ પાડવામાં આવે છે. આપણે સેવાનો આરંભ આપણી પોતાની જાતને રહેડાણને તથા આસપાસના સ્થાનને સ્વચ્છ રાખવાની ટેવ પાડીને કરવો. નિયમિત સદાચ રાખવાથી જ શરીર તેમજ મન સ્વચ્છ રહે છે. જેનું શરીર સાફ તંદુરસ્ત હોય ને જેનું મન સારા વિચાર કરતું હોય તેને ચારિત્ર્યવાન કહેવાય. આમ સ્વચ્છતાને ચારિત્ર્ય સાથે સીંચી સંબંધ છે, એ કામ ઘણા લાંબા સમય સુધી કરીએ ત્યારે પરિણામ-કારક અને એ ધ્યાનમાં રાખવું. માટે સ્વચ્છતા—સદાચીના કામથી સેવાનો આરંભ કરવો.

આપણું વર્તન

આપણી રહેણી, કરણી, ને વિચારસરણી ગામડાના લોકો કરતાં ઘણી જુદી છે. ગામલોકો આપણી સામે ઢેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેની આપણને ખચર નથી પડતી. શહેરમાં કોઈ આપણને જુએ છે, ત્યારે આપણે વિષે વધુ વિચાર નથી કરતું. જ્યારે ગામડામાં તો નવો માણસ એ માત્ર કૌતુકની ચીજ નહિ, પણ તેનું બધી રીતે નિરીક્ષણ કરવા જેવી વ્યક્તિ મનાય છે. એથી આપણે આપણી સેવાની બાવનાના ઉત્સાહમાં ગામડામાં ખાસ સાચવવી જોઈએ તેવી મર્યાદાઓને ભૂલી ન જવી. આપણે સુધારા અવસ્થ કરવા છે. આપણે ક્રાંતિ પણ કરવી છે. પરંતુ એ કરવા માટે તડને ફડ બોલી કે કરી નાંખીએ તેથી આપણું ધારું નથી બની જવાનું. એટલે આરંભમાં તો ગામડામાં જે સામાન્ય સંજ્ઞન કુટુંબોમાં રિવાજો હોય તેને અનુસરવું. જેમકે આપણા પતિ કે પત્ની યા

મિત્ર સાથે એકલા ફરવા ન જવું. પરપુરુષ કે પરસ્ત્રી સાથે વાતો કરવાનો શરુમાં પ્રસંગ ન પડવો, કોઇપણ ધરના રસોડા, મંદિર કે પાણીઆરા પાસે સીંઘ ચાલ્યા ન જવું. ગામના આવા કેટલાક ચાલુ રિવાજો રવેચ્છાપૂર્વક વિવેકથી પાળીને આપણી નમ્રતા અને વિવેકની સારી છાપ પાડીએ તો પછી ધીમે ધીમે આપણે દોરીશું એ રીતે સહુ દોરાશે. ગામડામાં દટાઇ જવાની ઇચ્છા રાખનાર આવી મર્યાદાઓ ઉપર પોતાના સેવા કાર્યનું ચલુતર ચલુવા માંડશે તો તેઓ એક કદી ન ડગે એવી મજબુત નિષ્ઠાવાળી સંસ્કારની ઇમારત ખડી કરી શકશે.

સેવાની ભાવનાનો સંચાર

આપણે ખૂબ હોશીઆરીથી દીવો સળગાવવાની રીત વીણે પુસ્તકો વાંચીએ કે બાષણો સાંભળીએ પણ એમ કરવાથી દીવો સળગી નથી જતો. દીવો સળગાવવા માટે સૌથી પ્રથમ ખીજો દીવો કે એવી જ સળગતી જ્યોતની જરૂર પડે છે. આપણે સેવક બનવું છે. સેવાની ભાવના ધણું વાંચવા-વિચારવા માત્રથી જાત્રત ન થઇ શકે. એ માટે તો ખીજ જાત્રત સળગતી સેવાની જ્યોતવાળી વ્યક્તિ આપણને છાયા આપનાર હોવી જોઇએ. આપણે એક જ વ્યક્તિ પાસેથી સળગવા જેટલી જ્યોત ન મેળવી શકીએ તો ધીરજથી જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં આવીને અહોનિશ સતેજ થવાનો પુરુષાર્થ જરૂરી રાખવો. અગત્યની વાત પવિત્ર સંપર્કની ને આપણી સેવાની ભાવનાને જળહળતી કરી ચૂકવા પૂરતા ત્યાગ માટેની દૃઢતાની છે. લોકો આ જમાનામાં બિન્ન બિન્ન વસ્તુઓના સંપર્ક રાખે છે. સિનેમા, હોટલો, પુસ્તકો, સમાયિકો, વ્યાખ્યાનો એ બધામથી આપણે ધેરાયલા છીએ. આપણે સેવાની ભાવનાને જાત્રત ને સલામત રાખવા એટલું કરવું જ જોઇએ કે એ બધાંય પ્રત્યે અસંગ કેળવીએ, એનો તિરસ્કાર કરવાની મથામણમાં ન પડીએ અને એમાંથી પ્રેરણા લઇ શકાશે એવી મિથ્યા કલ્પનાથી

તેનો સંપર્ક સાધીને છાતરાઇએ તો નહિ જ. આપણે જેનો સતત વિચાર કરીને સેવાનો દીવો સજગાવવાનો છે તેનો દીન હીન ગરીબો અને તેમનું સમગ્ર જીવન છે.

ગરીબોના પ્રતિનિધિ

આપણે સેવાની તાલીમ લઇને કરોડો ગરીબોના પ્રતિનિધિ બનવાનું છે. ગરીબોના પ્રતિનિધિ બનવા માટે આપણે શું શું કરીશું? બાપણો કરીશું? લેખો લખીશું? પ્રચારનો મોટો વંદોળ ઉભો કરીશું? આવા પ્રશ્નો પૂછવાનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે આપણે આ બધું કરીને સેવા ન કરી શકીએ. પરંતુ એટલું તો જરૂર યાદ રાખીએ કે એટલું જ કરવાથી ગરીબોના સેવક કે ગરીબોના પ્રતિનિધિ નથી થઇ શકવાનું. સાચા પ્રતિનિધિ બનવા માટે પ્રથમ તો ગરીબોના જીવનમાં રસ પેદા થવો જોઇએ. એવો રસ પેદા કરવા માટે સાદું જીવન ગાળતા થઇને ગરીબની પેઢે જાતમહેનત ઉપર જીવનનું ચણતર શરૂ કરવું જોઇએ. તે સાથે દૃઢ નિશ્ચયથી સેવાના કામમાં જોડાવું જોઇએ. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે નથી જાતમહેનતવાળું સરળ જીવન ગાળવાની તૈયારી કે નથી મતભેદો ભુલી જઇને દૃઢનિશ્ચયથી મતમેળ કરવાની ઝંખના. પરદેશી રીતભાતે તેમ જ વિચારોએ આપણી જીન્દગીને આળસુ, જડ ને જક્કી બનાવી દીધી છે. તેથી વિચારની આપલેના ઝમઝા ઉભા કરવામાંથી આપણે ઉંચા આવી જ શકતા નથી. એ બધું ભૂલીને રાત દિવસ ગરીબોનાં દુઃખને આત્મસાત્ કરવા મથીએ, સાદું ને મહેનતુ જીવન ગાળીએ તો જ ગરીબોના સાચા પ્રતિનિધિ બની શકીએ.

સેવા વ્યક્તિગત ને સંસ્થાદ્વારા

આપણે એકલા સેવાનું કામ કરીએ તો સારું કે સંસ્થામાં જોડાઇને? એવો ધણાને વિચાર આવે છે. ખરી રીતે વ્યક્તિને

સંસ્થા વચ્ચે કાંઈ ભેદ નથી. જેને સેવાની સાચી દૃષ્ટિ સાંપડી હોય તે એકલા સેવા કરે કે સંસ્થામાં, અધુન સરખું જ છે. વ્યક્તિ એકલા રહીને કામ કરે તો તેને પોતાની ધૃષ્ટ પ્રમાણે કાર્યનો વિકાસ કરવાની તક ને છૂટ રહે છે. ખરી જ્યારે બીજી તરફ સંસ્થાને પોતાની મર્યાદા હોય છે. સંસ્થામાં કામ કરનારે તેની શિસ્ત પૂરે પૂરી પાળવી જરૂરી છે. જે એક નિશ્ચિત શિસ્ત પ્રમાણે કામ થાય તો જ સંસ્થાના કાર્યનો વિકાસ થાય. પરંતુ છેવટે તો એક જ વાત મહત્વની બની જાય છે કે જે વ્યક્તિ સંસ્થાના પ્રાણરૂપે કામ કરે છે, તેને સંપૂર્ણ સાથ આપીને જ સંસ્થામાં કામ કરવાનું હોય. દેશની અભ્યારની પરિસ્થિતિમાં સંસ્થા મારફત કામ કરવાથી દેશની પ્રગતિને લાભ થાય, કારણ કે આખી પ્રજાની સેવા એકઠે હાથે ન થાય. સહુ હાથ ભેગા મળે તો જ કરોડોની ગરીબી ટળે એમ છે. તેથી સંસ્થાને અનુકૂળ થવાય તે રીતે આપણે સંકેત્યાઈને રહેવું પડે તો પણ તેમ રહેવું ને એ રીતે આખા દેશની ઉન્નતિમાં સાથ આપવો એ જરૂરનું છે.

ગ્રામસેવા સહેલ નથી

આજ પહેલાં ધણા જાણીતા સેવકો ગ્રામડામાં સેવા કરવા ગયેલા ને તેમાંના મોટા ભાગના તો ત્યાંથી પાછા ફરેલા છે. પણ હવે જેઓ ગ્રામડામાં જાય છે તેઓ પાછા નથી ફરતા; કારણ કે આજથી દશ વર્ષ પહેલાં ગ્રામડામાં જનારને ઉત્સાહ ને પ્રેરણા આપે તેવા વાતાવરણની અછત હતી. આજે ગ્રામડાનું કાર્ય અતિશય મહત્વનું ગણાય છે. તેથી ગ્રામડામાં પોતે ન જઈ શકનાર પણ ગ્રામડામાં જઈને વસનાર પ્રત્યે સન્માન ને સહાનુભૂતિ ધરાવતા થઈ ગયા છે. આ સારા માટેનું દૃષ્ટિ પરિવર્તન છે. જેઓ ગ્રામડામાં ગયેલા પણ પાછા શહેરમાં આવીને વસ્યા છે તેઓને ગ્રામડાં શાથી છોડવાં પડ્યાં એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે શહેરમાં ઉછરેલું ને ફળવાએલું માનસ

એકાએક ગામડાના જીવનમાં બંધબેસતું નથી થઈ શકતું. તેથી સંપૂર્ણ શહેરી મનોવૃત્તિ ધરાવનાર ગામડાનાં જીવનની એકાન્તિકતા જીવી શકતા નથી. ગામડામાં એવું કંઈ જ નથી કે જેથી શહેરીને સંતોષ થાય. ન મળે ત્યાં છાપાં, ચોપડીઓ, બગીચા કે બીજા આનંદનાં સાધનો ! તેથી ગામડામાં જઈ વસનારે પોતાના ને સહુના આનંદ માટે ગ્રામ ઉત્સવો ઉજવીને કંઈક પણ આનંદનો વ્યવસાય શોધી કાઢવો જોઈએ.

પ્રયોગની સ્થિતિ

આપણે જે કાંઈ સેવાનું કામ કરીએ છીએ તે હજુ તો પ્રયોગની સ્થિતિમાં જ ચાલે છે એમ સમજીને આપણે આપણા કામની નાનામાં નાની વિગતની નોંધ રાખવી જરૂરી છે. એવી નોંધ રાખવાથી આપણને તો લાભ છે જ. પરંતુ તે સાથે આપણા કામમાં રસ લેનાર, સહાનુભૂતિ ધરાવનાર વર્ગની પાસે એ વિગતો રજુ કરતા રહેવાથી સલાહસુચનો પણ મળી રહે છે. વળી આપણે તો એક અતિ વિકટ પરિસ્થિતિનો—હિન્દની ગરીબીનો ઉકેલ કરવાનો હોવાથી આપણે જે કોઈપણ આપણું કામ શીખી લેવાની ઇતેજારી બતાવે તેને શીખવવું. કોઈનીયે ઉપર હેતુઓનું આરોપણ કર્યા સિવાય આવો વિશ્વાસ બધાય ઉપર મૂકવા જેટલી નૈતિક ધીરજ આપણામાં હશે તોજ આપણી પાછળ આપણું કામ ચાલુ રાખીને તેને વધારે સંગીત ને વિસ્તૃત કરનારા સેવકો મળી આવશે. જો આપણામાં આત્મ-વિશ્વાસની ખામીને લીધે નવા કાર્યકરોને હાંકી કાઢવાની વૃત્તિ હશે તો તેથી આપણા કરતાં આપણે હાથધરેલા કામને ને સરવાળે દેશને પારવિનાની હાનિ થવાની છે. નવા સેવકોની પરંપરા ઉભી કરતા રહેવાની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ સહિત આપણે સેવાનો પ્રયોગ કરતા રહેવાનું છે. જો આપણે સેવાના આ હેતુને સફળ કરવો હોય તો આપણે પ્રથમ નિઃશ્ચેયસૂ ભાવે નિમિત્તરૂપ બનીને સેવા કરવી.

સહુનો સહકાર લેજો

આપણે જે કંઈપણ સેવાકાર્ય કરતા હોઈએ તેમાં એકલા જ બધું કામ ન કરવું. આપણે સેવા કરવી છે તે માત્ર ચાકરીના સ્વરૂપે નહિ, પણ શિક્ષણના સાધન તરીકે જ કરવી છે. એટલે સેવા કરતી વખતે જે જે નવા વિચાર ને યોજના સૂઝે તે અંગે આપણી આસપાસમાં કામ કરનાર સહકાર્યકરોને તેમાં ભાગીદાર બનાવવા. જેમ પૈસો ધણા હાથમાં ફરતો રહે તો જ વેપારવણુ ખીલે તેમ આપણા વિચારોને પણ ફરતા રાખવા. તો જ આપણી યોજના વધારે સંગીન થશે ને કામ પણ ધણાના વિચારોથી ચળાએલું સારું થશે, આપણી સાથે કામ કરનારની સાથે વિચારની બાબતમાં કદી ચોરી કે ગુપ્તતા ન રાખવી. સંભવ છે કે આપણી ગાયો ચરાવનાર ભરવાડ ગોશાળા સખંધીની આપણી યોજનામાં વધારે અનુભવપૂર્ણ ને તેથી ત્રેવડવાળી વિચારસરણી રજૂ કરી શકે. આપણે આરંભેલું કામ આપણી પાસે રહે, અને તેના આપણે જ ધણીરણી રહીએ એવા માનસથી કદી સેવા ન થઈ શકે એ યાદ રાખવું. સહુનું સાંભળીને આપણે આપણા સંજોગો ને અનુકૂળતાનો મેળ કરી લેવા જોઈતી આવડત આપણે કેળવેલી હોય તો સેવાનું કામ ફાલશે, સહુને આપણું આરંભેલું કામ પોતાનું જ લાગશે ને એમ આપણો હેતુ પાર પડશે.

સેવકનું દષ્ટિબિંદુ

આપણું દષ્ટિબિંદુ નકારાત્મક (Negative) નહિ, પરંતુ વિધેયાત્મક (Positive) હોવું આવશ્યક છે. પરદેશી કાપડનો ત્યાગ કરો એમ નહિ. પરંતુ કાંતો અને ખાદી પહેરો એમ કહેવું. આમ ભાવાત્મક દષ્ટિ કેળવવાથી અહિંસક બળ કેળવાય છે. પોતે પોતાની સર્જક શક્તિ અને સંસ્કારિતા ખીણવીને, જવાબદારીનું પાલન કરીને હસ્ત પ્રાપ્ત કરવાની આ રીતે છે; જ્યારે નકારાત્મક

પદ્ધતિમાં દેવ જાગ્રત થાય છે ને તેને વધુ કેળવવો પડે છે, કારણ કે એ રીતમાં આપણી પોતા ની ત્યાગ શક્તિ ને આત્મજળ કેળવવા ઉપર ભાર મૂકવાનો નથી હોતો. પરંતુ જેને આપણે વિરોધી માન્યો છે તેનો નાશ કરીને કે તેને હાનિ પહોંચાડીને આપણું કામ કાઢી લેવાની વૃત્તિ તેમાં કેળવાય છે. આત્મ દૃષ્ટિથી કદી અહિંસક સમાજરચના સ્થપાવાની નથી પરંતુ હિંસાખોરીનો જન્મ થાય છે, એટલે આપણી વાતચીતથી માંડીને અધાં કામો પણ ભાવનાત્મક એટલે કે ગ્રામ-માનસમાં વિકાસનાં તત્ત્વો પૂરનાર પોષક હોય એ ખાસ આવશ્યક છે. ત્યાગમાં હરિકૃષ્ણ શોભે

ગરીબોની સેવા કરવા જઈએ ત્યારે જે આપણે અંદરોઅંદર પ્રતિષ્ઠા કે સત્તા માટે હોંસાતોસી કરવા મંડીશું તો ગરીબ જનતા સામે એક ખોટો દાખલો બેસાડીશું. તેઓ સમજશે કે આ માંહોમાંહે એકખીન લડે છે ને એકખીનનું બૂરું બોલું છે માટે બન્નેમાં કંઈક કાળું હોવું જોઈએ. આપણી જાતને અને કામને હંમેશાં જીજ્ઞાસા રાખવા માટે અગત્યની વાત શિસ્તની છે. આપણા આચાર તેમજ વિચારમાં કડક શિસ્તથી અંધાએલા રહેવું જોઈએ. આપણને જે સ્થાન સોંપાય અથવા સ્વેચ્છાથી જેની આપણે પસંદગી કરી હોય તે સ્થાનને શોભાવવું રહ્યું. પાછા તો ન જ પડાય પણ આગળ વધવાની કે ખીજનું સ્થાન પડાવી લેવાની, ખીજના કામમાં હસ્તક્ષેપ કે માથું મારવાની કદી ટેવ ન પાડવી. ઘણીવાર એવું બને કે આપણને જીવનભર એક સાદા સિપાહી તરીકે કામ કર્યા કરવું પડે. આપણામાં સેનાપતિ જેટલી શક્તિ હોવાનું આત્મમાન જાગ્રત થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સહુને એવી ઇચ્છા થાય ને સહુ સેનાપતિ થવા માટે જ ઝંખે ને દોડે તો પછી સિપાહી બનીને સેવાના કાર્યનો સીધો અમલ કરશે કેણુ? આપણને સિપાહી મટીને સેનાપતિ થવાનું મન થાય છે એ આપણું છીછરાપણું બતાવે છે. સિપાહી થવું એ દરેક સેવકની

કરજ છે. એમ કરતાં સેનાપતિપદ આવી જ પડે તો તે જવાબદારી પૂરી કરવા તૈયાર રહેવું. એટલે ખરી વસ્તુ ત્યાગની બાબતમાં હરિદાષ કરવાની છે.

એક આકરી અગ્નિપરીક્ષા

સેવાનું કામ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું ઘણીવાર થઇ પડે છે. જેમ અગ્નિ ઉપરથી ચાલવાનો પ્રયોગ કરવા જતાં દાઝી પણુ જવાય, એમ સેવાના ઘણા લાંબા કાર્ય પછીયે મનમાં નિરાશા, દુઃખ ને વ્યથા થાય, એવા પ્રસંગો પણુ ઊભા થવાનો પૂરો સંભવ છે. એ વાતનો આરંભમાં જ વિચાર કરી લેવો જરૂરી છે, કારણકે સેવા એ એક આકરી અગ્નિપરીક્ષા જ હોય છે, તેમાંથી પસાર થઇ શકીએ તો શુદ્ધ સેના જેવા સેવક બની શકીએ નહિતર બળીને ખાખ થઇએ. એ છે આપણો તેમ જ સહકાર્યકરોનો પર-રપર પ્રત્યેનો તેજેદેવ. આખરે તો આપણે બધાં માણસો જ છીએ ને? એટલે આપણે બીજાની ચઢતી જોઇ ન શકીએ અથવા બીજા આપણી ચઢતી ન સાંખી શકે, એવું બનવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. બીજાની પ્રતિષ્ઠાને સહન ન કરી શકવાની વૃત્તિ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે આપણામાં કામ કરી રહેલી હોય છે. પરંતુ સમજાય તો આપણે એટલું લક્ષમાં રાખવું કે બીજાની પ્રગતિ ને તેજ સહન નથી થવું તેનું કારણ આપણી અસહિષ્ણુતા, અનુદારતા ને કાયરતા છે. આવું દુપણુ આપણામાં ધર ન ધાલે એની તકેદારી રાખીએ, ને આપણે જેને સાથી માન્યા છે તેઓ વિદ્વસંતોષી બને. તો પણુ હારો બેસવાનું નથી. કારણ અહિંસા તો શીખવે છે કે આપણા તેજને સહન ન કરનાર, પ્રગતિને રોકનારનીયે આપણે તો સેવાજ કરી છુટવાનું છે, તેઓ પણુ આખરે તો આપણાજ દેશ બાંધવ છે ને? આપણી કસોટી કરનાર, માર્ગમાં અંતરાય ઊભા કરનાર, સલાવનારને ગ્રેમથી સહન કરવાનો પ્રથમ પાઠ જો ન શીખી લઇએ તો ખૂબી બંધી સેવા એકડા વમરનાં મીંડા જેવી પૂરવાર થવાનો પૂરો

સંભવ છે; આક્રીતો હવે ગાંધીજીના અવસાન પછી આપણામાં ખમીર હશે તોજ ટકાશે નહિતર ભાંગી પડીશું.

ટીકા કરવાની વૃત્તિ

ટીકા કરવાની ઇચ્છા કોનામાં નથી હોતી ? પણ સેવકોએ પરસ્પરની ટીકા જાહેરમાં ન કરવી એમાં જ શોભા રહેલી છે. કારણ કે ટીકા કરવાની વૃત્તિના મૂળમાં જાણે આપણે નિર્દોષ છીએ ને ખીજાના રાષ્ટ્ર જેવડા દોષ પહોંચાડ જેવડા છે એવું બતાવીને આપણે વધુ સારા છીએ એવી છાપ પાડવાની દોશીશ બધી ટીકા પાછળ સૂક્ષ્મપણે પણ રહેલી હોય જ છે. પરંતુ, માણસ માત્ર જૂલને પાત્ર હોય છે એવી મર્યાદાનું જ્ઞાન સહુને સ્મરણમાં રહે તો કેવું સારું ! જે આવી સમજ આપણામાં જાગત રહે તો પછી આપણે સમાજની કે આપણે માની લીધેલા વિરોધીની નીતિ અમર આચરણના રક્ષક થવાની જાતે વહેરી લીધેલી ફરજ બજાવવાપણું નહિ રહે. ખીજાએ શું ન કરવું તેના કાજ થઈ બેસવાની જરૂર હવે આપણું રાજ થયા પછી નથી રહી એ જૂલાવું ન જોઈએ. છતાંયે જે સંજોગવશાત્ ન છૂટકે પણ કાજ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય જ તો કોઈનીયે દુબ્બટતા ખૂદલી પાડવાની ખૂરી દાનત આપણે વ્યક્ત ન કરી બેસીએ એટલું લક્ષમાં રહે એ આવશ્યક છે. કારણ કે એવું હીણું કામ કરવા બેસીશું તો આપણે મિથ્યા-ભિમાની અને દંભી ઠરીશું. ઇશ્વર જેમ પોતાની કૃતિને નબાવી લેવા જેટલી ઉદારતાને તટસ્થતા જાળવે છે તેમ આપણે પણ શીખવું. કોઈના ચે કાર્ય કે જીવન વિષે ટીકા કરવાનો પ્રસંગ બનતાં સુધી ટાળવો એ જ ઉચિત છે. પરંતુ જે ટીકા નોંતરે એવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ને મૂંગા રહેવાથી અનર્થ વધશે એમ લાગે તો પછી ન છૂટકે આપણે વિધેયાત્મક ટીકા કરવી. એ રીત સરળ ને શુદ્ધ હેતુવાળી છે. કોઈને ચે ઉતારી પાડવાનો તેની પાછળ હેતુ નથી હોતો પણ વિકાસમાં મદદ કરવાનો હોય છે.

વડીલોની ટીકામાં ન પડશે

આપણે સહુએ ગાંધીજી પાસેથી સેવાની દીક્ષા લીધી છે. છતાં આપણી વચ્ચે દષ્ટિ અને અનુભવનું સામ્ય નથી રહ્યું. આપણે એક જ વસ્તુના બે અર્થ ઉભા કરવા સુધી જુદા પડી રહેલા છીએ. આપણી સત્યપૂત સમાધાન કરવાની વૃત્તિએ પણ મર્યાદા ઓળંગવાનો આરંભ કરી દીધો હોય એવું આપણાં કેટલાંયે કાર્યો ઉપરથી વરતાઈ આવે છે. આ સ્થિતિ ખાસ કરીને નવલોહિયા યુવાન વર્ગને અકારી લાગે છે, ને એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. તેમ છતાં જેઓ ઘણાં વરસોથી સેવાના ક્ષેત્રમાં પડેલા છે તેઓ હવે સત્તા હાથ આવ્યા પછી સેવાની બાબતમાં કંઈક મંદ અને ઉત્સાહહીન દેખાય છે તેથી કોઈએ ધૈર્ય ગુમાવવાની જરૂર નથી. જેઓ પોતાને પ્રગતિશીલ માને છે તેઓ પણ પોતાની ભાવિ પેઢી હજીયે વધારે પ્રગતિશીલતાની મશાલ લઈને પાછળ ઉભેલી છે જ એ ધ્યાનમાં રાખીને જે વડીલો સિદ્ધાંતની બાબતમાં શિથિલ થતા દેખાય છે તેઓ પ્રત્યે નમ્ર અને સહિષ્ણુ બને એ જરૂરનું છે. આપણા વડીલોની દોરવણીમાં કે વહીવટમાં ખામીઓ દેખાય તો જાહેરમાં તેમની ટીકાઓ કરવા દોડી જવા કરતાં તેમની પાસે જઈને તેમનો ખુલાસો મેળવવા જેટલી ધીરજ રાખીએ તો આપણે પ્રજા સેવા કરવાનો આશય વધારે સારી રીતે પાર પડશે. જેઓ સત્તાસ્થાને કે આપણાથી આગળ છે તેઓની ભૂલો અંગે જાહેરમાં ચર્ચા કરીને, તેમનું સ્થાન જાણે આપણે લઈ લેવા માગતા હોઈએ તેવી સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિથી પ્રેરાઈને વારંવાર મર્યાદા રહેવું એ બંને રાજકારણીઓ એક દાવ ગણાતો હોય, પરંતુ એવા દાવ ખેંચવામાં જ ને આપણે રચ્યાપચ્યા રહીશું તો ગરીબોની સેવાનું કામ તો રખડી જ પડવાનું છે એ હંમેશા યાદ રહેવું જોઈએ. ગરીબોને એવા રાજકારણીય દાવપેચની કાંઈ જ ગતાગમ નથી હોતી, તેમને જો આપણા વડીલોના દોષો ચાંધી બતાવશું તો તેઓ તરત તે માની લેશે ને

વડીલો પ્રત્યે તેઓએ જે હૃદયની શ્રદ્ધાને આધારે આદર ફેળવેલો છે તેનો નાશ થશે. એ આદર અને તેઓને અનુસરવા માટેની ગરીબોના હૃદયની ધગશને ખુઝાવી દઈશું તો તે નવા સ્વરૂપે ફરીથી એવું કાર્ય કરનાર પ્રત્યે પ્રજ્વલિત થશે એમ માનવું એમાં ડહાપણ નથી. કોઈપણ વિચારને અનુસરીને ગરીબોની સાચી સેવા કરવા ઇચ્છનારે ટીકાખોરીને, આગળ આવવાનું કે પોતાનું સ્થાન સાચવી રાખવાનું સાધન કદી ન બનાવવું જોઈએ.

સેવા કરવામાં આપણને ગમવા ન ગમવાપણું બહુ હોતું ન જોઈએ. જે અને જ્યાં સેવા આવી મળે તેનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ.

ગાંધીજી

ગરીબોની સેવા

આશ્રમ જોવા આવેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એમને પૂછ્યું:

અમે કુરસદને સમયે અને રજાઓ દરમ્યાન કાંઈક સેવાનું કામ કરી શકીએ તે માટે તમારી પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવા માટેની શું સૂચનાઓ છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં તેઓને કહ્યું કે તમારી નજીકમાં જે કોઈ પણ ગરીબ વસતિ હોય ત્યાં જાવ. તેઓનાં આળસો સાથે વિનોદ કરતાં કરતાં સ્વચ્છતા ને સંસ્કારને અંગે સહાનુભૂતિપૂર્વક તેમને સૂચનો કરતા રહો. થોડાક ભળી જાવ પછી તેમના આળસોને રમતગમત કરાવો. તેમનાં ઘર સ્વચ્છ કરીને તેની ગોઠવણી કરવામાં મદદ કરો. એમ કરતાં કરતાં તમે તેઓમાંના એક બનો ને તેમનાં જીવનમાં વધુ ને વધુ રસ લેતા થાવ. આ સૂચન સાથે તેમને મેં એવી પણ ચેતવણી આપી કે ગરીબોના જીવનમાં રસ લઈ શકાય તેવું, આજનું ભણતર ભણેલા ને આધુનિક રીતે જીવન ગાળવાને ટેવાએલા વર્ગ માટે, કાંઈ જ નથી. એટલે આવા કામનો આરંભ ક્યાં પછી એ તેમાં રસ ન પડતાં, કામ બંધ કરવાનો વખત આવે તો નવાઈ ન પામવી, ન નિરાશ થવું.

દેશના ગરીબોની સેવા કરીને દેશને માટે કાંઈક કરી છૂટયાનો સંતોષ લેવાની તીવ્ર ઇચ્છા ધણાના મનમાં જન્મત થાય છે. એ સાચી વાત છે. પણ એ ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવાની તક ધણા મોટા સમુદાયને નથી મળતી, એવું જોવામાં આવે છે. પરિણામ એ શુભ ઇચ્છા એજે જાય છે ને ઇચ્છા કરનારને હંમેશાનો અસંતોષ રહી જાય છે. આમ થવાનું કારણ એક જ છે કે આપણી ગરીબોની સેવા કરવાની તીવ્ર ધગશ હોવા છતાં, આપણે ગરીબોના જીવનમાં રસ ન લઈ શકવાથી લીધેલું કામ અધુરું મૂકીને ભાગી છૂટીએ છીએ.

ગરીબોની સેવા કરવા માટે તેમના જીવનમાં રસ લેવો આવશ્યક છે જ. પરંતુ સાચી રસ નથી લઈ શકાતો એ પરિસ્થિતિ

વિચારણા માગી લે છે. આપણા મનમાં ગરીબો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધણી હોય છે, તેઓને માટે ધસાઇ છૂટવાની પણ આપણી તત્પરતા હોય છે. તેમ છતાં આપણે ગરીબોના જીવનમાં પૂરેપૂરો રસ બ્રહ્મ શકતા નથી. તેનું પ્રધાન કારણ આપણી એ દિશાની પ્રતીતિનો અભાવ જ છે.

આપણે દેશના ગરીબોની સેવા કરવાની ધગશ ધરાવીએ છીએ. પરંતુ તે ઉપરછલ્લી પૂરવાર થાય છે, કારણ કે આપણી પાસે ગરીબોની સેવા કરવી જ જોઈએ, એવી કોઇ જ પ્રતીતિ નથી. ને પ્રતીતિ વગર આપણે માત્ર બુદ્ધિથી કે લાગણીથી પ્રેરાઇને સેવાની ધુંસરી ખેંચ્યા જ કરીએ તો તેથી નથી આપણને પૂરો સંતોષ થવાનો, કે નથી ગરીબોની સાથે એકતા સાધી શકાવાની, આપણી પ્રતીતિનું બળ એ માત્ર બુદ્ધિપૂર્વક વિચારી કાઢેલી યોજના અથવા તો ગરીબો પ્રત્યેની લાગણીમાંથી નથી પ્રગટતું એ યાદ રાખવું જોઈએ. પ્રતીતિ એ બુદ્ધિ અને હૃદયના સંપૂર્ણ સહકારથી દીર્ઘ અભ્યાસને અંતે, પ્રત્યક્ષ કાર્યરૂપે, મૂર્ત સ્વરૂપ પામેલી એક ચિરં-જીવ કાર્ય શક્તિ છે. એને આશા નિરાશાના ક્ષણિક પવનથી ચલિત થવાપણું નથી હોતું. તેમ તેને હારજીતના જીતારીવેડાનો પણ સ્પર્શ નથી થતો. એટલે પ્રતીતિ એ તો જીવનનો એક એવો તેજીલો નિષ્કર્ષ મનાયો છે કે જે સાચ્ય રાખેલી વસ્તુ યા પરિસ્થિતિને ગમે તે ભોગે આત્મસાત્ કરી લેવાનું પ્રયત્ન સારક બળ ધરાવે છે.

તો પછી પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે ગરીબોની સેવા કરવાની પ્રતીતિ જન્મત કરવાનો કોઈ માર્ગ તો હશે ને ? એવો માર્ગ છે, અને સેવા કરવાનો વિચાર કરતાં પૂર્વે એ માર્ગની સમજણ પ્રાપ્ત કરી લેવી અનિવાર્ય પણ છે. કારણ કે તો જ આપણે ગરીબોની સેવાના કાર્યને ફળદાયી ને પરિણામજનક બનાવી શકીશું.

જનતાની સેવાના કાર્ય માટે સાચી પ્રતીતિનું બળ એકત્ર થાય એ સાચું એ પ્રધાન વસ્તુની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. એક તો

આપણે બાહ્ય તેમ જ આંતર આચાર ગરીબોના જીવનની સાથે મેળ કરે તેવો, સુસંગત હોવો જોઈએ. એટલે કે ગરીબ જેવી રીતે પોતાની મર્યાદિત જરૂરીઆતો વચ્ચે સાદું જીવન ગુજારે છે, તેવી રીતે આપણી પાસે આપણી જરૂરીઆતો પૂરી કરવાનાં તમામ આધુનિક સાધનો હોય તે છતાં, આપણી જરૂરીઆતો ઓછામાં ઓછી કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણા ને ગરીબોના જીવનની વચ્ચે સામાન્ય સગવડો પુરી પાડવા અંગે બહુ વિશાળ અંતર છે, ત્યાં સુધી આપણે તેઓની સાથે એકરૂપ થવાનો પ્રયાસ મિથ્યા છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી.

ખીજી મહત્ત્વની વસ્તુ તે આપણા મન્તવ્યની દૃઢતા છે. મન્તવ્યની દૃઢતાનો આજે અવળો અર્થ થઈ રહેલો જોવામાં આવે છે, ને તેમાં મતભેદ એ ઠોઠ બહુ જ મોટી વસ્તુ હોય, તેવી રીતે વિચાર ને ચર્ચા કરવામાં આવે છે. પરંતુ મતભેદ કરતાં મતમેળ એ જ અતિમહત્ત્વની વાત છે, એ સમજી લેવું જોઈએ. મતભેદ તો અનાદિ કાળથી ચાલતા આવે છે ને હજી માણસગત જીવશે ત્યાં સુધી રહેવાના જ. પરંતુ એમાં મુખ્ય વાત તો એ છે કે મતનો જેટલો વધારે સુમેળ કરી શકાય તેટલો જ લાભ છે. માણસગત મતભેદથી નહિ, પરંતુ મતમેળથીજ પ્રગતિ કરી રહેલ છે, એ એક હકીકત છે, એટલે આપણે પ્રજાની સેવા કરવા માટે ઠોઠ પણ પ્રકારના મતભેદથી પર એવી સેવા કરવાનોદઢ નિશ્ચય કેળવેલો હોવો આવશ્યક છે.

આમ આપણે પ્રતીતિનું બળ મેળવવા માટે આપણે બાહ્ય આચાર સુધારી લઈને તેમજ બુદ્ધિભેદ ઉભા કરનાર મતભેદની વૃત્તિને મતમેળની ભાવનામાં પરિવર્તિત કરીને, પછી ગરીબોની સેવા કરવા જઈએ તો જ એવી રીતે કરેલી સેવાથી ગરીબોના સાચા અધિકારભરેલા જીવનમાં પ્રકાશનો થોડો સંચાર કરવા શક્તિમાન થઈશું ને સાથે સેવા કર્યાનો સંતોષ પણ લઈ શકાશે.

પરંતુ, આપણા આજના જીવનમાં સાદાઈ ને ગરીબીનો સ્વેચ્છા-
 પૂર્વક સ્વીકાર કરવાનું સહેજે મન નથી થતું, તેનું કારણ આધુ-
 નિક જમાનામાં સુધારાને નામે ફેલાઈ રહેલો વૈભવ ને વિલાસ છે.
 જરૂરીઆત ઘટાડવાને બદલે વધારાની વૃત્તિ જોર કરે એવા પ્રકારે
 આજની ઢેળવણી અપાઈ રહેલી છે, એટલે પરિણામ એ પણ આવેલું
 છે કે પોતાની જરૂરીઆત માટે બીજા કામ મહેનત કરે એ જ
 ખરોખર મનાય છે ! પરંતુ જાતે મહેનત કરીને પોતાની જરૂરીઆત
 પુરી કરી લેવાનું રાખવામાં આવે તો જ સાદાઈને આપણા
 જીવનમાં સ્થાન આપી શકાય. મહેનત-મજૂરી કરવામાં શરમ કે
 સંકોચ રાખનાર, પોતાના જીવનમાં સાદાઈ--સરળતા વણી લેવાનો
 પ્રયાસ કરે તો તે પ્રયત્ન મિથ્યા છે એમ કહી શકાય. ખાદી અને
 તેની સાથે રચાએલું સાદા જીવનનું રહસ્ય આજ છે, કે એ દ્વારા
 દેશને ઉપયોગી થાય એવા પ્રકારની જાતમહેનત કરીને, ગરીબોની
 સાથે એકતા સાધી શકાય છે.

તે ઉપરાંત આપણા મતભેદો સામે રાખીને જે ખરેખર
 અતિશય મહત્વની બાબત ગરીબોની સેવા છે તેને વિસારે પાડીએ
 છીએ ને ભતભેદો મિટાવી નથી શકાતા, તેનું કારણ આપણી નિર્બ-
 જતા હોય છે. જોને આપણે વિરોધી માની લીધેલ છે, તે આપણાથી
 વધુ શક્તિશાળી પુરવાર થશે તો આપણે સેવેલી માન્યતાને અને
 કાર્યને માટે સ્થાન નહીં રહે, એવી ભીતીવાળી મનોદશાને કારણે
 જિભો થયેલો દ્વેષ આપણને મતભેદ ટાળી દેવાને બદલે કાયમ જકડી
 રાખે છે. જો આપણી જાતમાં પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હોય તો આપણે
 બીજાના મત વિષે લક્ષ રાખવાને બદલે આપણા જ કાર્યમાં વધુ
 જાગ્રત રીતે મશગૂલ રહીએ. ને જોડલો બની શકે તેટલો મતભેદ
 કરતા રહીએ. આવી સમજણ વાળી દૃષ્ટિ હોય તો આપણે સાચી નિષ્ઠાથી
 ગરીબોની સેવા કરવાની પ્રતીતિ આપણા અંતરમાં જાગ્રત કરી શકીએ.
 વળી સેવાનું કાર્ય કરીને દેશને માટે કંઈક કરી છૂટવાનો સંતોષ

લેતાં પહેલાં સેવાના હેતુ વિશે પણ આપણા મનમાં સ્પષ્ટતા થાય
એ ખાસ અગત્યનું છે.

આપણે માનેલા કોઇ રાજકીય કે આર્થિક હેતુ સિદ્ધ કરવા
માટે ગરીબોના જીવનમાં રસ લેતા થઇએ એ સ્માવ જૂદી વસ્તુ છે.
આપણો સેવાનો હેતુ શુદ્ધ હોવો જરૂરનો છે. ગરીબો સજ્જાન બને,
તેઓને પોતાના જીવનમાં આશા ને ઉત્સાહ પ્રગટ કરવાનું બળ
મળે, એવા સ્પષ્ટ હેતુથી આપણે કામ કરીએ તો જ પરિણામે
સેવક, સેવ્ય તેમજ સમાજને લાભ થાય. આપણા મનથી મહત્વના
માનેલા એવા કોઇક હેતુઓ પાર પાડવા પૂરતા જ ગરીબોની સેવા
કરવા તમર થઇએ તો પેલા ગેરાઓને બંદીને આપણું રાજ્ય
સ્થિર કરવામાં આપણે સફળ થઈશું ખરા, પરંતુ એ રીતે ચાલતું
રાજ્ય ગરીબોનું સાચું હિત કરનારું ન પણ નીવડે--જો સેવાને
ખાતર જ સેવા કરવાની માનવતાબરેલી દૃષ્ટિથી પ્રેરાઇને આપણી
સેવા ન થાય તો.

ગાંધીમાર્ગ શા માટે ?

હિંદની રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવામાં ગાંધીજીએ બતાવેલો અહિંસાનો માર્ગ કામિયાબ પુરવાર થયો. હવે રાજકીય ક્ષેત્રમાં દેશને સ્વતંત્રતા અપાવનારા એ માર્ગનું અનુસરણ દેશના બીજા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે પણ આપણે ચાલુ રાખીશું કે પછી પશ્ચિમના દેશોમાં જે પ્રકારની કારમી હરીફાઈ જીવનના બધાં ક્ષેત્રોમાં પ્રવર્તે છે તે માર્ગ આપનાવીશું ?

આ પ્રશ્ન દેશની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ગંભીરતાથી આપણે વિચારી લેવાની જરૂર છે કારણ કે દુનિયા આખીમાં આજે બે પ્રકારનાં બળો છે. એમાંનું પ્રથમ બળ તે ગાંધીજીનો શાંત માર્ગ છે અને બીજું બળ તે રશિયા, ઇંગ્લાન્ડ ને અમેરિકાનો વેરઝેરનો માર્ગ છે. અમેરિકા અને રશિયાના માર્ગો વચ્ચે બહારથી ફેર દેખાય છે ખરો. પરંતુ એ બહારના બેદની બીતરમાં જે વેરવૃત્તિ કામ કરી રહેલી છે તે તો બંનેમાં સરખીજ લાગે છે.

ગાંધીજીના માર્ગનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એકજ છે કે માનવી એ નાનકડું પેટ લઈને તેમાં ખોરાક નાંખવાની શોધમાં બટક્યા કરનાર કોઈ પ્રાણી નથી. પરંતુ વિશ્વમાં જે એક અજ્ઞાત અને અમાપ ચેતન તત્વ વિસ્તરી રહેલું છે, તેના જીવંત અંશરૂપે જ માનવી એક પ્રવાસી તરીકે આ દુનિયામાં કાર્ય કરી રહેલો છે. આમ ગાંધીજીનો માર્ગ માનવીનું કેવળ સ્થૂલ નહિ પરંતુ સૂક્ષ્મ મૂલ્યાંકન કરે છે. એટલે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો મૂળ હેતુ પ્રજાની કેવળ આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો નથી રહ્યો. પણ તેના કરતાંયે જે વધારે મહત્વની વસ્તુ માનવામાં આવી છે તે તેના સદ્ગુણોનો વિકસ સાધવાનો છે.

આ દૃષ્ટિનો પશ્ચિમના વિચારો સાથે મેળ નથી બેસી શકતો એ સાચું છે. પરંતુ એટલાજ માટે હવે ગાંધીમાર્ગ દેશમાં પ્રવર્તતાં રાજકીય, આર્થિક ને સામાજિક અનર્થો દૂર કરવામાં સફળતા

નહિ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ કહેવું એ ઉચિત નથી. બલે આ શાંતમાર્ગ જમાના જુના ધર્મના અને આજે કંઈક અળખામણા થઇ પડેલા જીવનના નૈતિક પાયા ઉપર રચાએલો હોય. પરંતુ તેના એ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપને લીધેજ આપણે એની પ્રત્યે અણુમત્રે રાખીશું તો માનવજાત આજે જે નિરાશામય અંધકારમાં પ્રકાશ મેળવવા માટે ઝંખી રહેલ છે તેને કદી પશ્ચિમે વિચારેલા માનવીના સ્થૂલ જીવનના આર્થિક પ્રશ્નો હલ કરીને સમાનતા માગનારા માર્ગે પ્રકાશ લાધશે કે કેમ એ વિષે શંકા: ઉપસ્થિત થાય છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમની આખીયે કલ્પના પ્રજાજીવનને આર્થિક દૃષ્ટિએ સફર બનાવીને માનવીને સાચી ગુણસમૃદ્ધિનો વારસો આપવાની દૃષ્ટિએ ઘડાએલી છે. હિંદની પ્રજાએ છેલ્લી પચ્ચીસી દરમીયાન એ હકીકત અનુભવી લીધી છે કે એક તદ્દન ગરીબ અને કંગાળ પ્રજા પણ જે પોતાનામાં રહેલી શાંત શક્તિનો શુભ હેતુ પાર પાડવા માટે સમન્વય કરીને તેનું સંગઠન સાધી શકે તો તેથી દુનિયાની પ્રજાએ કદી ન ધારેલું કે જોયેલું હોય એવું શાંત ક્રાંતિકારી પરિણામ લાવી શકાય છે. કેટલાક લોકો હજીયે એમ માને છે કે હિંદની સ્વતંત્રતા એ માત્ર ગાંધીમાર્ગની સિદ્ધિ નથી. પણ એ તો આંતરાષ્ટ્રીય રીતે થએલી ઇંગ્લાંડની કફેડી સ્થિતિનુંજ પરિણામ છે. આમ માની લઇએ તો પણ એક વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે આજે હિંદને સાંપડેલી રાજકીયસુક્તિને સંભાળવા નેટલી થોડીઘણી વ્યવસ્થાશક્તિ પણ અવશ્ય ગાંધીમાર્ગમાંથી મળેલી સંગઠન અને શિસ્તની અગોડ ભાવનામાંથી જ પ્રગટેલી છે.

એટલે, દુનિયામાં આજે જે બે બળવાન પ્રવાહોની વચ્ચે માનવસમાજ વહેંચાઇને બંનેની ભીંસમાં અવાર નવાર ભીંસાઇ રહ્યો છે તેવે વખતે હિંદની પ્રજાએ નિશ્ચિત કરી લેવું આવશ્યક છે કે તે ગાંધીજીના આપેલા માનવપૂર્ણ મૂલ્યાંકનને સ્વીકારીને જ દેશના રાજકીય, આર્થિક ને સામાજિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવા ઇચ્છે છે કે

પછી પશ્ચિમે સૂર્યવેલી સ્વાર્થપૂર્ણ રીતે એ આગળ વધ્યાનો સંતોષ લેવા છ્વે છે. આપણે ગંભીરતાથી વિચારીને હવે જીવનને આકાર આપીને જીવન પ્રમાણ દ્વારા નિશ્ચિત કરી લેવાનું છે કે આપણે ખરેખર ગાંધીજીના માર્ગને એક રાજનીતિના પ્રચારસૂત્ર પૂરતા જ રાખવા માગીએ છીએ કે પછી સાચે સાચ કરોડો ગરીબોનાં દુઃખ ને દરિદ્રતા દૂર કરવા માટે અપનાવવો છે.

ગાંધીમાર્ગ વધારે પડતો શાંત, ત્વરિત પરિણામ ન દેખાડી શકે તેવો અને સ્થૂલ અર્થમાં તોફાન, ઝંઝાવાત કે ક્રાંતિની બાજુ જીમરાણુ ન મચાવી શકે તેવો કંઈક સ્થિરને વધારે પડતાં સમાધાન-કારક તત્વોથી ભરેલો લાગે છે. તેથી નવલોહિયા યુવાન કાર્યકરોને આ માર્ગ પુરેપુરો આકર્ષી શકતો નથી. નવયુવાન વર્તને સ્થૂલ સંઘર્ષ જોટલો રૂચે છે તેટલો આ શાંત માર્ગમાંથી તેને નથી મળી રહેતો એ એક હકીકત છે. એટલે ધણીવાર એવું બને છે કે ગાંધીજીના માર્ગે અનુસરણ કરનારા યુવાનો ધૈર્ય યુમાવી બેસીને સેવા ક્ષેત્રમાંથી પાછા ફરે છે, આ શાંતમાર્ગ જીવનનું જે સાચું ઉંડાણ માગી લે છે તેજ મહત્ત્વનું છે, એ વસ્તુ સ્મરણમાં રહેવી જોઈએ. ગાંધીમાર્ગ બાહ્ય ધાંધલ નથી કરતો, પ્રચારની ધમાક નથી છ્વેતો કારણ કે એ માર્ગે ચાલનારને બહારનું પરિવર્તન કરવાની કે લોકોની વાહવાહની કોઈ ખેવના જ નથી હોતી. જે કાંઈ પરીવર્તન ગાંધી માર્ગમાં લક્ષ્ય એણું છે તે આંતરિક હોવાથી તે પુરતું બાહ્ય પરિવર્તન આપો-આપ થવાનું જ છે એ માન્યતા ઉપર શાન્ત રીતે કાર્ય ચાલ્યા કરે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં ગાંધીમાર્ગ તદ્દન શાંત લાગવા છતાં આપણા સમાજ જીવનમાં તેમજ રાજકીય જીવનમાં ભારે પરિવર્તન લાવવાની શક્તિ ધરાવનારો પુરવાર થઈ ચૂક્યો છે. હજારો લોકોનાં જીવનમાં ભારે પરિવર્તન લાવવાનું બળ ગાંધીમાર્ગે પુર્યું એ તો છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષમાં સહુએ જોયું જ છે, હજુ પણ જે આપણે

ધીરજથી એ જ શાંતિમાર્ગનું અનુસરણ ચાલુ રાખીએ તો પછી પશ્ચિમે વિચારેલા માર્ગદ્વારા સમાજમાં જે વેરની અમાનવ વૃત્તિ જન્યુત કરવી પડે છે તેમાંથી ઉગરી શકીએ અને સમાજના ગરીબ મધ્યમ ને તવંજર સર્વ વર્ગોનો સરખો વિકાસ અને સર્વનો સાચો ઉદય સાધવાની તક આપણે મેળવી શકીએ. પરંતુ પ્રશ્ન એ ઉદભવે છે કે માંધીજીએ અહિંસાના શાંત માર્ગ પ્રત્યે આપણાંમાં જે આસ્થા ને શ્રદ્ધા જન્માવેલાં હતાં તે હવે આપણામાં રહ્યાં છે ખરાં ?

મહાવ્રતો

સત્ય, અહિંસા, ચોરી ન કરવી,
વણુજેતું નવ સંધરવું,

પ્રહ્મચર્ય ને જાતે મહેનત
કોઈ અડચે ના અલડાવું,

અભય, સ્વદેશી, સ્વાદ ત્યાગને,
સર્વધર્મ સરખા ગણવા,

એ અગિયાર મહાવ્રત સમજ
નમ્રપણે દૃઢ આચરવાં.

વૈષ્ણુવજન

રાગ ખમાજ

- વૈષ્ણુવજન તો તેને કહીએ
જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
- પરદુઃખે ઉપકાર કરે તો એ
મન અભિમાન ન આણે રે- ધ્રુ-
- સકળ લોકમાં સહુને વદે
નિંદા ન કરે કેની રે;
- વાય, કાષ, મન, નિશ્ચલ, રાખે
ધન ધન જનની તેની રે- ૧
- સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી,
પરજી જેને માત રે;
- જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે,
પરધન નવ ઝાલે હાથ રે- ૨
- મોહ, માયા, વ્યાપે નહિ જેને,
દઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
- રામનામયુ' તાળી રે લાગી,
સકળ તીરથ તેના તનમાં રે- ૩
- વજ્રલોભી ને કપટરહિત છે
કામક્રોધ નિવાર્યા' રે;
- જાણે નરસૈંયો તેનું દરશન કરતાં,
કુળ એકોતેશ તાર્યા' રે- ૪

સૂત્રક : ઈન્દ્રવદન બળવંતરામ ઠાકોર, અભ્યાસુ પ્રેસ, રૈવડી બાજર, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : બાલગોવિંદ કુબેરદાસ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

